

CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

INTERUNIVERSITAIR CENTRUM
VOOR HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

Cahiers 18 Bijdragen

H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES, J. VERHELST

BRONNEN VOOR DE SOCIALE
GESCHIEDENIS VAN DE XIX^{de} EEUW
(1794 - 1914)

Tweede herwerkte en aangevulde uitgave

1965

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

BÉATRICE-NAUWELAERTS
PARIS

PUBLICATIONS DU CENTRE
UITGAVEN VAN HET CENTRUM

- Cahiers 1.** **Bijdragen 1.**
Neuf rapports sur les sources de l'histoire contemporaine de la Belgique — Negen verslagen betreffende de bronnen van de Belgische hedendaagse geschiedenis. 1957. fr. 70 (abonnement fr. 60)
- Cahiers 2.** **Bijdragen 2.**
A. Simon, Notes sur les archives ecclésiastiques. 1957. fr. 50 (abonnement fr. 43)
- Cahiers 3.** **Bijdragen 3.**
A. Simon, Inventaires d'archives. (Papiers Villermont. Archives de la nonciature à Bruxelles. Archives des églises protestantes.) 1957. fr. 50 (abonnement fr. 43)
- Bijdragen 4.** **Cahiers 4.**
A. Vermeersch en H. Wouters, Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische Pers 1830-1848. 1958. fr. 200 (abonnement fr. 170)
- Cahiers 5.** **Bijdragen 5.**
A. Simon, Inventaires d'archives. (Évêché de Namur. Château de Gaesbeek. Famille Van Meenen. Cure de Sainte-Gudule, Bruxelles. Famille Croij. Église Évangélique (Verviers). 1958. fr. 65 (abonnement fr. 56)
- Cahiers 6.** **Bijdragen 6.**
J. Leclercq-Paulissen, Contribution à l'histoire de la presse tournaisienne depuis ses origines jusqu'en 1914. 1958. fr. 90 (abonnement fr. 77)
- Bijdragen 7.** **Cahiers 7.**
W. Theuns, De organieke wet op het middelbaar onderwijs (1 juni 1850) en de conventie van Antwerpen. 1959. fr. 65 (abonnement fr. 56)
- Bijdragen 8.** **Cahiers 8.**
M. De Vroede, Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging, 1830-1860. 1959. fr. 440 (abonnement fr. 374)
- Cahiers 9.** **Bijdragen 9.**
M. Colle-Michel, Les archives de la S.A. Cockerill-Ougrée des origines à nos jours. 1959. fr. 50 (abonnement fr. 43)
- Cahiers 10.** **Bijdragen 10.**
A. Simon, Réunions des évêques de Belgique 1830-1867, procès-verbaux. 1960. fr. 210 (abonnement fr. 179)
- Bijdragen 11.** **Cahiers 11.**
S. Vervaeck, De samenstelling van de gegoede stand te Mechelen op het einde van de XVIIIe eeuw en in het begin van de XIXe eeuw (1796-1813). Een metodologisch onderzoek. 1960. fr. 50 (abonnement fr. 43)
- Bijdragen 12.** **Cahiers 12.**
M. De Vroede, De Vlaamse Pers in 1855-56. 1960. fr. 100 (abonnement fr. 85)
- Cahiers 13.** **Bijdragen 13.**
J. Dhondt & S. Vervaeck, Instruments biographiques pour l'histoire contemporaine de la Belgique. 1960. 2e éd. 1964. fr. 100 (abonnement fr. 94)
- Cahiers 14.** **Bijdragen 14.**
A. Simon, Inventaires d'archives. (Famille Licot. Papiers de Missiessy. Nonciature de Bruxelles. d'Ansembourg. Rédemptoristes (Bruxelles). d'Anethan. de Béthune. 't Serstevens. Évêché de Liège.) 1960. fr. 80 (abonnement fr. 68)

CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

INTERUNIVERSITAIR CENTRUM
VOOR HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

Cahiers 18 Bijdragen

H. BALTHAZAR, J. DE BELDER, J. HANNES, J. VERHELST

BRONNEN VOOR DE SOCIALE
GESCHIEDENIS VAN DE XIX^{de} EEUW

(1794 - 1914)

Tweede herwerkte en aangevulde uitgave

1965

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

BÉATRICE-NAUWELAERTS
PARIS

COMITÉ DIRECTEUR
DU CENTRE
INTERUNIVERSITAIRE D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

BESTUURSCOMITÉ VAN HET
INTERUNIVERSITAIR CENTRUM VOOR
HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

- G. JACQUEMYS, Université Libre de Bruxelles, président.
R. DEMOULIN, Université de Liège.
H. HAAG, Université de Louvain.
J. DHONDT, Universiteit Gent, secretaris-penningmeester.

De historici van de hedendaagse geschiedenis — vooral dezen die groepsstructuren bestuderen — zijn in archieven en nog levende administraties zeer afhankelijk van de hulp van ambtenaren en personeel.

Deze studie bij voorbeeld zou onmogelijk geweest zijn zonder hun good-will. Wij danken al deze instanties van ganser harte, maar moeten gans in het bijzonder de dienstwilligheid van Schepencollege, Stadsarchief, Rijksarchief, Burgerlijke stand, Bevolkingsdienst en Kadaster te Antwerpen vermelden.

Aan Prof. Dr. J. DHONDT.

CONFLICTSITUATIE EN VERANTWOORDING

I

Tal van nieuwe technieken en nieuwe, minstens vernieuwde wetenschappen kenmerken onze hooggeïndustrialiseerde samenleving. Ontegensprekelijk ondergaan wij hiervan de invloed. Midden deze wetenschappen en midden de wederzijdse beïnvloeding heeft de geschiedenis haar plaats.

De historische methode is immers een werkhypothese. Hierin verschilt ze niet van om het even welke andere wetenschap. Ook zij staat tegenover een fysische realiteit : de overgeleverde bronnen. Deze realiteit is complex en we zoeken derhalve methodes om ze met de grootst mogelijke probabilliteit weer te geven. Nu vergroot onze kennis en vergroot ook ons waarnemingsveld. Daarom moet de methode zich steeds aanpassen.

De XXe eeuw kende op dit gebied een enorme vooruitgang. De econoom ontdekte steeds meer relaties, die de gang van de economische evolutie bepaalden. Om deze relaties geldig te kunnen gebruiken ontstond de econometrie. Waar 50 jaar geleden de econoom en de historicus dezelfde taal spraken, verstaan wij vandaag elkaar niet meer. Met de sociologie kunnen we dezelfde parallel maken. De diversiteit van factoren, die in de sociale verhoudingen een rol spelen wordt zo complex, dat de socioloog hiervoor technieken ontwerpt, die hem van ons verwijderden.

Dit heeft verstrekkende gevolgen. Sociologie en economie krijgen een groeiende betekenis in onze maatschappij. Het steeds meer „cybernetisch” bepalen van fundamentele maatschappelijke basisfactoren verwijderd de socioloog en de econoom van de geschiedenis. Methodologisch — en finaal ook filosofisch — verwerpt hij ten slotte het historisch perspectief van het gebeuren als overbodig.

Keren we nu terug tot de geschiedenis. Precies met het materiaal van de XIXe eeuw beleven we een identische situatie als hierboven uiteengezet. De omvang van de bronnen is enorm geworden. De studie van grote reeksen wordt mogelijk. Dit stelt methodologische problemen : de kwantitatieve methode wordt een noodzakelijkheid.

Hierbij blijft het niet. Ons inschakelend in de eigen tijd, doen we méér dan noodzakelijk kwantitatief werken. We verantwoorden de nieuwe noodwendigheid tevens als een verrijking van het interpretatievermogen. „Il ne suffit pas de décrire, il faut aussi compter”, schreef Georges Lefebvre. We zullen trouwens verder dit devies ontleden in zijn praktische mogelijkheden.

II

De studie van de groei en de kenmerken van de diverse sociale lagen, van het netwerk der sociale betrekkingen, verhoudingen en posities is nog steeds in een beginstadium. De moeilijkheden zijn ook zeer groot. Buiten de adel en de topgroep van de burgerij staan we voor een anonieme massa. Nominaal kan slechts een zeer beperkte groep bereikt worden. De aandacht wordt trouwens verlegd van het individuele, het bijzondere, het opvallende naar het collectieve, de dikwijls onbewust meegeleefde evolutie van de economische en sociale structuur.

Een aanvaardbaar criterium om een bevolking in sociale strata in te delen, is de rol in het economisch leven en de sociale status; elementen die voornamelijk te achterhalen zijn door het beroep, het vermogen, de afkomst en de politieke voorrechten. Of — op basis van deze inlichtingen — gegroepede personen inderdaad steeds als een homogeen geheel zullen gereageerd hebben, of een zelfde sociaal aanzien genoten, laten wij hier nog buiten beschouwing. De grenzen van een sociale laag kunnen trouwens moeilijk getrokken worden. Er zijn steeds onderverdelingen en tussenvormen als overgangstadia en er is de „statuszoeker”, die reageren zal als de groep waar hij bij wil komen maar in feite nog niet toe hoort.

Van de XIXde eeuw heeft op het vlak van sociale geschiedenis vnl. de arbeidersbeweging de aandacht getrokken, samen met de daarmee verband houdende ideologische ontwikkeling. Ongetwijfeld zijn dit uiterst belangrijke aspecten van het sociale leven en zeker de meest opvallende. De studie ervan wordt trouwens gestimuleerd doordat de uitwerking dezer ontwikkeling tot op onze dagen voortduurt, zowel op sociaal als op politiek vlak. Vandaar het dikwijls polemisch karakter van vele werken over dit onderwerp (1). Vandaar

(1) SCHOLL (S. H.), *De Historiografie der Arbeidersbeweging in België*, Brussel, 1959, 187 p.

ook de blijvende aandacht voor politieke geschiedenis, waarbij economische en sociale aspecten slechts een achtergrond vormen.

Zelfs al is het duidelijk, dat de evolutie van één sociale groep, het proletariaat, deel uitmaakt van de grote, fundamentele beweging van onze maatschappij, dan nog is de geschiedenis van dat proletariaat voor een aanzienlijk deel ook deze van de burgerij, en omgekeerd. Beide sociale klassen bepalen uitdrukkelijk mekaars evolutie („Sociale klasse” hier in de betekenis van een bevolkingsgroep waarvan de leden een gelijkaardige positie innemen in het economisch leven en op een nagenoeg gelijk niveau van materieel en geestelijk leven staan) (2). Helaas is ons over het proletariaat heel wat minder bekend dan over de burgerij. Het ligt voor de hand, dat de inlichtingen schaars zijn voor diegenen die noch bezittingen noch kiesrecht hadden, geen sociaal aanzien genoten en in het economisch leven ondergeschikten waren. Het al of niet bestaan van grote bronnenreeksen met vnl. inlichtingen over een bepaalde volksgroep is reeds een „sociale kwotering”.

Geen wonder dan, wanneer Prof. Dr. E. Labrousse, op het Xde internationaal historisch congres te Rome, voorsloeg om in internationale samenwerking „de burgerij” te bestuderen (3). In de meeste West-Europese landen heeft de burgerij immers een gelijkaardige ontwikkeling gekend en vrijwel identieke staatsadministraties opgebouwd. De voornaamste administraties kregen tijdens de Franse overheersing alleszins een gemeenschappelijke basis.

Bijzonder goed vergelijkbaar zijn de Franse en Belgische instellingen en bronnen. Mede doordat in Frankrijk het onderzoek reeds verder gevorderd is, kunnen we in belangrijke mate gebruik maken van de aldaar opgedane ervaringen.

III

Uit wat vooraf gaat komen reeds heel wat vragen en problemen los. Deze betreffen bronnen, definities en programma.

Wil het beschikbare bronnenmateriaal voor statistische bewerking geschikt zijn, dan moet het reeksen omvatten die voor een relatief

(2) CHLEPNER (B. S.), *Luttes sociales, jadis et à présent*. Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 1959, 5e série, t. XLV, p. 212.

(3) LABROUSSE (F.), *Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale au XVIIIe et XIXe siècles (1700-1850)*. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma, 1955, t. IV, Relazioni, Storia Moderna, Firenze, 1955, pp. 365-396.

grote tijdspanne homogeen zijn. Losse, verspreide inlichtingen zijn van betekenis om het algemene beeld te illustreren en te nuanceren. Maar alleen archiefdocumenten en ambtelijke publikaties, met inlichtingen over beroep, fortuin, afkomst, enz. van een uitgebreide groep mensen, komen voorlopig in aanmerking.

Gebruiken wij de definities en formuleringen waartoe de ons verwante economie en sociologie gekomen zijn, dan stellen wij ons de vraag of deze formules wel zo gefundeerd zijn als zij lijken. Lopen we geen gevaar, bij de toepassing ervan, de reconstructie en verklaring van het verleden in een verkeerde richting te duwen? Zullen wij dan niet geneigd zijn als vaststaand te veronderstellen wat nog moet onderzocht worden? Zijn zij „überhaupt” wel nuttig voor het historisch onderzoek?

Natuurlijk zal het bronnenmateriaal ons steeds verplichten een methode „ad hoc” uit te werken. Een eenvoudig overnemen van de werkwijze in andere disciplines is daardoor reeds moeilijk. Tenslotte kunnen uitgebreide gebieden van de menselijke activiteit niet door getallen weergegeven worden. Van andere resten onvoldoende sporen. Deze beperkingen maken een verdere interdisciplinaire confrontatie niet overbodig, wel integendeel (4).

Op basis van beroep (economische functie) en fortuin (basis van het sociaal aanzien) kan een algemene en ruime sociale pyramide worden opgesteld. Andere criteria, vnl. het kulturele leven, de politieke voorrechten, de „train de vie”, de samenstelling van de vermogens, zullen de pyramide horizontaal en vertikaal helpen verdelen. De pyramide zal blijken heterogeen te zijn en juist daardoor krijgen we gelegenheid de diverse groepen te typeren en af te bakenen. Dan kan nagegaan worden welke lagen kollektief of homogeen reageren

(4) Over de voor- en nadelen van de kwantitatieve methode en de samenwerking tussen de verschillende sociale wetenschappen raadplege men: PERELMAN (C.): „*Raisonnement et démarches de l'historien*”, *Revue de Sociologie* (U. L. B.), 4, 1963.

Hierin een bundel bijdragen van: Craeybeckx, Dhondt, Kruihof, Lebrun, Perelman, Simon, Stengers, Van Caenegem.

Een uiterst standpunt wordt ingenomen door de econoom MARCZEWSKI (J.): *Histoire quantitative. Buts et méthodes*. t. 1 van *Histoire quantitative de l'économie française*. Cahier de l'Inst. de sciences écon. appliquées, nr. 115, juli 1961, pp. III-LIV. Enigszins zachter in zijn oordeel is CHAUNU (P.): *Histoire quantitative et histoire sérielle*. Cahiers Vilfredo Pareto (Droz, Genève), nr. 3, 1964, pp. 165-175. Meer vertrouwd voor het oor van de historicus is VILAR (P.): *Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens*. „*Histoire quantitative*” ou „*économétrie rétrospective*”, *Revue historique*, CCXXXIII, april-juni 1965, pp. 293-312.

Hoe, praktisch, statistisch materiaal voor een historische studie kan gebruikt worden, toonde de econoom B. VERHAEGEN aan met zijn werk „*Contributions à l'histoire économique des Flandres*”. Leuven-Parijs, 1961. In-8°, 2 dln.

op krisismomenten bv. of hoe hun verhouding is tot andere lagen. Eerst dan is de sociale stratificatie gefundeerd en kunnen we bv. de burgerij, de arbeiders, de middenstand, enz.... onderscheiden.

Eenmaal de eigenschappen der diverse sociale lagen vastgesteld naderen we het probleem van de structuurvorming zelf, de sociale mobiliteit, de wijze van interpretatie van de ene sociale laag naar de andere, m.a.w. de sociale conjunctuur.

Tot zover de hypothesen en het programma.

Het eerste werk is nu het opzoeken, kritisch ontleden en inventariseren van de bruikbare bronnen.

De theorie zal achteraf al of niet bevestigd worden, voorlopig verplicht ze ons alleen maar zoveel mogelijk vragen te stellen en rekening te houden met de complexiteit van de samenleving die we bestuderen.

IV

In wat volgt behandelen wij groepen van bronnen, vertrekkend van de meest algemene (de demografische) naar de meer specifieke (fiscale, electorale) om te eindigen met wat we — bij gebrek aan een geschikte verzamelnaam — „minder algemene lijsten” hebben genoemd.

Soms hebben we bepaalde bronnenreeksen (bij voorbeeld : registratie en notariaatsarchieven) ingedeeld bij een grote groep (in casu de fiscale bronnen). Dit leek ons vanuit het standpunt „instellingen” het meest aanvaardbaar.

Dikwijls is de theoretische initiatie van een bepaalde bron weinig sprekend : de konkrete problemen komen er vaak niet tot hun recht. In een laatste deel hebben we daarom getracht een aantal van de besproken bronnen te illustreren. We kozen hiervoor een belangrijke Antwerpse straat : de Meir, voor de periode 1846-1866. Het spreekt voor zichzelf dat zulke keuze als historische studie niet te verantwoorden is. Op het plan van sociale structuur is te weinig bekend over Antwerpen om de Meir in het geheel te vergelijken. In hoofdzaak bleef de Meir voor ons dus een voorwendsel om een paar uiteenlopende, maar noodzakelijke praktische wenken te groeperen.

Volledigheid, zowel in bronnen als in methodiek en kritiek, lijkt ons nog onmogelijk. Dit verklaart waarom deze publikatie in opzet en uitwerking eigenlijk niet afwijkt van voorgaande (5).

(5) BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.) en VERHELST (J.) : *Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw*, Bijdrage 18 van het I.C.H.G., 1961.

STATUS QUESTIONIS

Het scheen ons niet van belang ontbloot om bibliografisch de stand van onderzoek te belichten. Enerzijds kan dit een bruikbare aanwijzing zijn voor verder onderzoek. Anderzijds blijkt uit zulk overzicht op de konkreetste wijze tot welke resultaten een planmatige richting kan leiden.

Wij hebben de keuze gemaakt in functie van het hoger uiteen-gezette perspectief. Vanzelfsprekend springt dan eerst en vooral het in Frankrijk gepresterde werk in het oog. De oproep van Labrousse in 1955 was een belangrijk startpunt, hoewel de interesse voor de studie van sociale structuren en moderne burgerij reeds vroeger was gewekt (6). Wat wij citeren is het meest illustratieve en betekenisvolle werk vanaf 1955, chronologisch gerangschikt om beter de groei van de resultaten te zien. In vergelijking met België is de productie relatief indrukwekkend, zelfs wanneer men de evident grotere mogelijkheden van een groter land in rekening brengt.

Wat in het algemeen opvalt is de vaststelling dat de opzet van het gevraagde onderzoek veel moeilijkheden meebrengt. Evenzeer als wij zulks doen, beginnen de Franse werken nogal dikwijls met de klassieke en voor de buitenstaander wellicht vervelende jeremiades : het onderzoek is moeilijk en er is nog alles te doen... Principesverklaringen, goede raad en inlichtingen komen overvloedig voor.

1. LEFÈBVRE (G.) : *Recherches sur les structures sociales au XVIIIe et XIXe siècles. Instructions générales.* Bulletin d'hist. moderne et contemp. du comité des travaux historiques et scientifiques, 1956, p. 53-61.
2. TUDESQ (A. J.) : *L'étude des notables. Inventaire des sources et projet d'enquête.* Bull. d'hist. mod. et contemp. du comité des travaux hist. et scientif., 1956, p. 25-52.
3. VOILLIARD (O.) : *Difficultés et surprises de la documentation pour l'histoire sociale au XIXe siècle. L'exemple de Nancy.* LXXXIe Congrès des Sociétés savantes, 1956, p. 87-102.
4. LEFÈBVRE (G.) : *Un colloque pour l'étude des structures sociales.* Annales hist. de la Révol. française, n° 147, 1957, p. 99-105.
5. LEFÈBVRE (G.) : *A propos de l'enquête sur la structure sociale.* Annales hist. de la Révol. française, n° 153, 1958, p. 1-13.

(6) Op het „Congrès d'histoire économique de la Révolution” in 1939 predikte Georges LEFÈBVRE reeds de noodzaak van een nieuwe aanpak in kwantitatieve zin.

6. VOVELLE (M.) et ROCHE (D.) : *Bourgeois, rentiers, propriétaires : éléments pour la définition d'une catégorie sociale à la fin de l'Ancien Régime*. LXXXIVe Congrès des Sociétés savantes, 1959, p. 419-452.

Over de verhouding van de geschiedenis ten aanzien van de overige sociale wetenschappen is heel wat geschreven geworden. Bij sociologen en filosofen als Lévy-Strauss, Gurvitch of Henri Lefevre wordt er vaak over gehandeld. Speciaal in onze optiek vermelden we :

7. BRAUDEL (F.) : *Histoire et sciences sociales : la longue durée*. Annales, E.S.C. XIII, 1958, pp. 725-753.
8. BRAUDEL (F.) : *Sur une conception de l'histoire sociale*. Annales, E.S.C. XIV, 1959, pp. 308-319.
9. FRIEDMANN (G.) : *Sciences sociales et sociologie du travail*. Annales, E.S.C. XVI, 1961, pp. 477-496.

Vooral Braudel denkt op treffende wijze door in de richting die hij de sociale geschiedenis wil zien inslaan, waar hij polemiseert met de concepties van de Otto Brunnerschool in Duitsland.

Men kan overigens niet beweren dat iedereen in Frankrijk dezelfde opvattingen huldigt. Een uiterst standpunt wordt zonder twijfel ingenomen door A. Daumard en F. Furet. „Scientifiquement parlant, il n'est pas d'histoire sociale que quantitative” stellen zij voorop. Het historisch onderzoek begint bij hen met het opmaken van een vooraf bepaalde code waarmee achteraf massale gegevens mechanografisch verwerkt worden. De hardste repliek hierop is deze van J. Y. Tirat : „On classe des mots, on ne classe pas des réalités économiques ou humaines”.

10. TIRAT (J.Y.): *Problèmes de méthode en histoire sociale*. Revue d'hist. mod. et contemp., X, juillet-sept. 1963, p. 211-218.

De discussie binnen de Franse school blijft levendig. Op de kritiek van Tirat formuleerden Daumard en Furet nogmaals hun objectieven.

11. DAUMARD (A.) & FURET (F.): „*Problèmes de méthode en histoire sociale*”. *Réflexions sur une note critique*. Revue d'hist. mod. et contemp., XI, oct.-déc. 1964, p. 291-298.

Deze wetenschappelijke pennetwisten zijn uitermate geschikt om de problemen en de mogelijkheden van historisch onderzoek van de XIXe eeuw te belichten.

Daumard en Furet willen voor alles aan prospectie doen van *alle* categorieën van nagelaten bronnen. Tegenover de overvloed van de beschikbare documenten willen zij minstens gedeeltelijke peilingen uitvoeren. De verworven gegevens moeten vervolgens verwerkt worden in noodzakelijke referentieschema's die het mogelijk maken allerlei heterogene elementen bijeen te brengen. Wanneer Tirat hiertegen reageert dan doet hij zulks vanuit een theoretisch standpunt. Dit blijkt duidelijk uit zijn voorstel om het onderzoek te beperken tot één straat of één wijk van een stad. Nu is zulk opzet precies wat ook wij poogden te doen met een Antwerpse straat. Met dit doel voor ogen konden wij praktisch ondervinden hoe moeilijk het is om konsekvent één van beide voorgestelde richtingen uit te gaan. Bij het gebruiken van één straat of één wijk stelt zich vooraf de vraag van de keuze. Juist door het gebrek aan een algemene studie kan men niet met zekerheid de interessantste „type“-straten of wijken aanduiden. Gewoonlijk laat men zich dan leiden door wat traditioneel als belangrijke straat of wijk aanzien wordt. En dit is juist afbreuk doen aan de fundamentele opzet van de kwantitatieve methode : zoeken langs andere dan traditionele wegen naar de basisstructuur van een maatschappij. Zo gesteld kan de studie van één straat of één wijk niet veel méér zijn dan een interessant oefenterrein om enkele bronnen wat te testen. In die test dan blijkt weer hoe moeilijk of misschien wel utopisch het is een resultaat te halen uit een voorafbepaalde code. De voorhanden gegevens ontbreken of ze zijn te schaars of ze zijn niet los te halen uit een groter geheel.

In verschillende bijdragen en in een omvangrijke synthese over de Parijse burgerij, 1815-1848, houdt A. Daumard zich vnl. bezig met notariaatsakten en registratie. Het is belangrijk referentiewerk. Een ernstige kritiek is echter nog niet mogelijk, daartoe zijn meerdere syntheses vereist.

12. DAUMARD (A.) : *Les relations sociales à l'époque de la Monarchie constitutionnelle d'après les registres paroissiaux des mariages*. Population, 1957, n° 3, pp. 445-466.
13. DAUMARD (A.) : *Une source d'hist. sociale : l'enregistrement des mutations par décès. Le XIIe arrondissement de Paris en 1820 et 1847*. Revue d'hist. éc. et soc., XXXV, 1957, pp. 52-78.
14. DAUMARD (A.) : *Les archives notariales et l'étude de la mobilité sociale dans la bourgeoisie parisienne, pendant la première moitié du XIXe siècle*. Bulletin de la soc. d'hist. moderne, LVI, 1957, pp. 3-6.
15. DAUMARD (A.) : *Sur l'histoire sociale du XIXe siècle : Paris et les Archives de l'Enregistrement*. Annales E.S.C., XIII, 1958, pp. 289-303.

16. DAUMARD (A.) et FURET (F.) : *Méthodes de l'histoire sociale. Les archives notariales et la mécanographie.* Annales, E.S.C. XIV, 1959, pp. 676-693.
17. DAUMARD (A.) et FURET (F.) : *Structures et relations sociales à Paris au milieu du XVIIIe siècle.* Cahiers des Annales, n° 18, 1961, 100 pp.
18. DAUMARD (A.) : *Structures sociales et classement socio-professionnel. L'apport des archives notariales au XVIIIe et au XIXe siècles.* Revue historique, 1962, pp. 139-154.
19. DAUMARD (A.) : *Une référence pour l'étude des sociétés urbaines en France aux XVIIIe et XIXe siècles. Projet de code socio-professionnel.* Revue d'histoire moderne et contemporaine, X, 1963, pp. 185-210.
20. DAUMARD (A.) : *La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848.* Paris, 1963, 661 pp.

Ook de andere bronntypes — electorale, fiscale en bijzondere reeksen — worden belicht, maar in kortere en vaak zeer algemene bijdragen.

21. FLEURY : *L'intérêt du fonds des faillites aux Archives de la Seine comme source des études sur la mobilité sociale au XIXe siècle.* Bulletin de la Soc. d'hist. mod. LIV, 1955, pp. 10-12.
22. LAPLATTE (C.) : *L'histoire sociale d'après les archives judiciaires.* LXXXIe Congrès Soc. savantes, 1956, pp. 11-17.
23. DUPEUX (G.) : *Étude des élections dans une commune, un district, un canton ou un arrondissement entre 1789 et 1799, en 1815 et 1848, en 1848 et 1851, en 1871 et 1914.* Bulletin d'hist. mod. et contemporaine du comité des travaux historiques et scientifiques, 1956, t. 1, pp. 83-91.
24. GONNET (P.) : *Archives fiscales et histoire urbaine.* Revue d'hist. éc. et soc. XXX, 1957, pp. 41-51.
25. GONNET (P.) : *Archives fiscales et histoire sociale.* Rev. d'hist. éc. et soc. XXXVI, 1958, pp. 432-443.
26. TUDESQ (A.-J.) : *Les listes électorales de la Monarchie censitaire.* Annales E.S.C., XIII, 1958, pp. 277-288.
27. AGULHON (M.) : *Les sources statistiques de l'histoire des notables au début du XIXe siècle dans les archives d'un département : Le Var.* 84e Congrès Soc. savantes, (1959), Dijon, 1960, pp. 453-469.
28. VOVELLE (M.) : *Problèmes méthodologiques posés par l'utilisation des sources de l'enregistrement dans une étude de structure sociale.* Bulletin de la section d'hist. moderne et contemp., 1961, pp. 49-106.
29. DÉSERT (G.) : *Listes de Recrues et étude d'une société au début du XIXe siècle.* Ann. de Normandie, 13e année, n° 2, juin 1963, pp. 111-130.

Zij droegen in elk geval bij tot verschillende interessante illustraties.

30. HENRIOT (M.) : *Petite contribution à l'étude des structures sociales. Un village haut-marnais : Froncles (1790-1806)*. Annales historiques de la Rév. française, XXIX, 1957, pp. 238-244.
31. SPANNEL (F.) : *Les éléments de la fortune des grands notables marseillais au début du XIXe siècle*. Provence historique, n° 28, 1957, pp. 95-130.
32. VOVELLE (M.) : *Structure et répartition de la fortune foncière et de la fortune mobilière d'un ensemble urbain : Chartres de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration*. Revue d'hist. éc. et soc., XXXVI, 1958, pp. 385-398.
33. TUDESQ (A.J.) : *La bourgeoisie de Béziers sous la Monarchie de Juillet d'après les listes électorales censitaires*. 83e congrès soc. savantes, Aix-Marseille, (1958) 1959, pp. 531-542.
34. TUDESQ (A.-J.) : *La Bourgeoisie du Nord au milieu de la monarchie de Juillet (d'après les listes électorales)*. Revue du Nord, XLI, 1959, pp. 277-285.
35. SOUTADÉ-ROUGER (Mme) : *Les Notables en France sous la Restauration (1815-1830)*. Revue d'hist. éc. et soc., XXXVIII, 1960, pp. 98-110.
36. GONNET (P.) : *Hiérarchie des fortunes notables urbaines de la fin de l'Ancien Régime à la Restauration (1791-1826)*. 86e Congrès Soc. savantes, 1961, pp. 603-615.
37. LEFÈVRE (G.) : *Orléans à la fin de l'ancien Régime. Structure sociale et population*. Annales historiques de la Rev. française, XXXIV, 1962, pp. 152-168.
38. ABOUCAYA (C.) : *Les structures sociales et économiques de l'agglomération lyonnaise à la veille de la Révolution de 1848, esquisse d'une application de la méthode quantitative à l'analyse historique*. Paris, Sirey, 1963, 63 p.

Echte syntheses zijn er ten slotte nog weinig gepubliceerd. Een vooruitgang is ontegensprekelijk op te merken. Bij wijze van voorbeeld kunnen we hier onder voorbehoud het werk van Lambert-Dansette, verschenen in 1954, vergelijken met de studie van Dupeux, uitgegeven in 1962 (7). Het werk van Lambert-Dansette handelt over het textielpatronaat in Noord-Frankrijk tussen 1789 en 1914. Volumineus en verdienstelijk wil dit werk een essay zijn over de ontwikkeling en de oorsprong van een burgerij. De titels der hoofdstukken zijn veelbelovend : fortune antérieure à l'accès à l'industrie,

(7) LAMBERT-DANSETTE (J.) : *Quelques familles du patronat textile de Lille-Armentières (1789-1914)*. Thèse pour le doctorat, Université de Paris, faculté de droit. Paris, 1954, XVI-809 p.

DUPEUX (G.) : *Aspects de l'histoire sociale et politique du Loir-et-Cher, 1848-1914*. Paris-La Haye, 1962, XII-631 p.

Dit werk trok in Frankrijk fel de aandacht. BOUVIER wijdde er een uitgebreide en uitstekende bespreking aan in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XI, avril-juin 1964, p. 147-156.

les exigences de l'instrument de production, les modes concrets de financement de l'entreprise, le crédit, l'association en verder technologische, juridische, economische, demografische, migratoire, politieke en ook psychologische aspecten. Met te veel respect voor het bewerkte materiaal willen we het niet als een verwijt opvatten door te zeggen dat de hoofdingen de lading niet dekken. Het was met zo'n opzet niet anders mogelijk. Meer bronnenkennis, meer begrip voor de beperkingen en de begrenzingen van de sociale geschiedenis waren nog nodig.

Voor het werk van Dupeux schreef Labrousse zelf de inleiding. Het laat inderdaad een bezinning toe over de mogelijkheden en het bereikte tussen de principesdiscussie van 1955 en vandaag.

Genoemde inleiding is door zijn inhoud een schitterend pleidooi voor de boeiende en essentiële aspecten van een samenleving, welke dergelijke studies aan het licht kunnen brengen. Niet zozeer moet men gefixeerde niveau's vergelijken, maar het is de sociale beweging die moet gevat worden in correlatie met de peripetieën van de economische groei. Wanneer men bij voorbeeld de decadentie van de klassieke rente vaststelt, is de vraag of deze teloorgang in de schoot van de bezittende klasse ook deze heeft veroorzaakt van de overeenstemmende categorie van renteniers.

Bij lectuur van het werk valt inmiddels weer op hoe de meest volledige stratificaties (omvang + status + beroep + gezindheid + niveau van het fortuin) alleen voor de rijke bovenlaag gelden. Lagere sociale groepen dan deze op de kiezerslijsten vermeld, worden meer kulturalistisch benaderd (graad van alfabetisme, informatie, kerkelijkheid...). De auteur waagt zich ook aan de oplossing van de vraag of de cijnsprogressie, zoals die voorkomt op de kiezerslijsten (op basis van de belastingsrollen), overeenstemt met de fortuinprogressie, zoals we die kunnen afleiden uit registratie- en notariaatsarchieven. Dit is slechts één der voorbeelden, die aantonen hoezeer het de moeite loont in dit spoor verder te werken.

Op hetzelfde plan kunnen we moeilijk de parallel trekken met andere Westeuropese landen, op gevaar af de indruk te wekken dat in deze landen niets gepresteerd wordt. Het is alleen zó, dat wij de problemen wilden zien zoals het congres te Rome het vroeg. Met dit voor ogen menen we te mogen vaststellen dat elders het onderzoek in deze zin amper van wal is gestoken. Dikwijls zien we de impuls uitgaan van sociologen, eerder dan van historici. Dit brengt voor de methode vaak moeilijkheden mee. Het is inderdaad

uitgesloten detaillants-kruideniers uit 1818 te onderwerpen aan een sociologische „multiple-choice enquête”, terwijl men toch dikwijls streeft naar een projectie in het verleden van de complexe facetten, waarmee de moderne sociologen in de huidige maatschappij „Class, Status and Power” bepalen.

Noteren we ter oriëntering twee recente studies :

39. GRUNER (E.) : *Vom Standort und den Aufgaben der Sozialgeschichte*. Vierteljahrschrift Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, okt. 1963, Heft 2, pp. 145-163.
40. CAHNMAN (W.-J.) & BOSKOFF (A.) : *Sociology and History. Theory and Research*. London, The Free Press of Glencoe, 1964, XIX-596 p.

Beknopt vermelden we ook wat in België op dit punt werd gepubliceerd.

1. In 1948 belichtte Prof. dr. J. Dhondt in een artikel over de gebeurtenissen te Gent in het revolutiejaar 1848, het belang van de kennis der sociale structuren om politieke feiten te interpreteren(8).

2. In 1956 en 1957 publiceerde Prof. dr. J. Kruihof, toenmalig assistent van Prof. dr. J. Dhondt, twee artikels over de stratificatie van de bevolking te Brussel in 1842 en idem voor Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847(9). Op basis van bevolkingstellingen, industriële tellingen en cijfergegevens inzake stemgerechtigden, rechtstreekse belastingbetalers en behoeftigen, gaf de auteur beroeps- en vermogensstructuren.

3. In 1960 publiceerde S. Vervaeck een kort methodologisch onderzoek naar de Mechelse gegoede stand tussen 1796 en 1813 (10). De afbakening van de beoogde sociale groep gebeurde door de combinatie van de militaire contributie van 1796 met de personele belasting van het jaar XI. Het was pionierswerk.

(8) DHONDT (J.) : *Woelingen te Gent in 1848*. Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe Reeks, dl. III, 1948, p. 33 sqq.

(9) KRUIHOF (J.) : *De Samenstelling van de Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot Opbouw ener sociale Stratificatie*. Tijdschrift voor sociale Wetenschappen, I, 1956, pp. 162-163 en 180-181.

KRUIHOF (J.) : *De sociale Samenstelling van de Bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847*. Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent, Nieuwe reeks, dl. XI, 1957, pp. 197-235.

(10) VERVAECK (S.) : *De Samenstelling van de gegoede Stand te Mechelen op het Einde van de XVIIIe Eeuw en in het Begin van de XIXe Eeuw (1796-1813)*. — *Een methodologisch Onderzoek*. Bijdrage 11 van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Leuven-Parijs, 1960, 25 p.

4. Dezelfde auteur publiceerde in 1962 het resultaat van enkele licentiaatsoefeningen, die als doel hadden het bewaarde materiaal voor de Franse tijd, bruikbaar voor de sociale geschiedenis, op te sporen (11).

5. Resultaat van licentiaatsverhandelingen was onze voorgaande publikatie, waarover eerder sprake (12).

6. Eén licentiaatsverhandeling over de Gentse brouwersstand in de XIXe eeuw leidde tot een kort gepubliceerd overzicht van het materiaal, dat op het stadsarchief is bewaard gebleven (13).

7. K. Vanden Abeele bestudeerde wetgeving en genese van de gedwongen lening van het jaar IV (14).

(11) VERVAECK (S.): *Enkele Bronnen uit de Franse Tijd. Hun Belang voor de Sociale Geschiedenis*. Bijdrage 22 van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Leuven-Parijs, 1962, 108 p.

(12) Zie blz. 9, voetnoot (5)

(13) DELBAERE (R.): *Enkele Bronnen voor de sociale Geschiedenis te Gent in de XIXe Eeuw (1794-1914)*. Handelingen Maatsch. Gesch. en Oudheidk. Gent, nieuwe reeks, XVI, 1962, p. 41-75.

(14) VANDEN ABEELE (K.): *De Gedwongen Lening van het Jaar IV te Leuven*. Bijdrage 31 van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Leuven-Parijs, 1963, 86 p.

BRONNEN

I. DEMOGRAFIE EN STATISTIEKEN

A. DE BURGERLIJKE STAND

Onder het Ancien Régime was het houden van registers van geboorten (meer bepaald dopen), huwelijken en overlijdens een zaak van de parochiale instelling. Met de Franse Revolutie begon de nieuwe, burgerlijke maatschappij aan de uitbouw van haar administratie buiten en boven elke kerkelijke instantie om. Zo proklameerde de Constituante dat het aan de wetgevende macht toekwam de wijze te bepalen, waarop geboorten, huwelijken en sterften moesten vastgesteld worden, en dat het aan de wetgevende macht toekwam de officieren aan te duiden, die deze gebeurtenissen zouden akteren en de akten zouden bewaren. Door de wet van 20 september 1792 (1) werd de burgerlijke stand in Frankrijk ingesteld.

Deze instelling werd niet onmiddellijk geprojecteerd in België. Te Luik vinden wij de oudste akten van de burgerlijke stand. Ze werden opgesteld volgens de bepalingen van de wet van 1792. Een resolutie van 2 maart 1793 proklameerde de kompetentie van deze instelling, maar bepaalde dat niet iedereen gehouden was wijzigingen van zijn burgerlijke staat te laten akteren door een openbaar officier. Alleen deze burger, die de aktering vroeg, moest tevreden gesteld worden. Voor de anderen bleef alles bij het oude. Deze niet algemeen bindende bepaling werd anderhalf jaar later uitgebreid over gans België.

Een besluit van het uitvoerend Directoire van 29 Prairial jaar IV of 17-6-1796 vaardigde de Franse wetten in verband met de burgerlijke stand in België uit en maakte ze verplichtend (2).

Dit besluit verplichtte de gemeentelijke administratie zich binnen de acht dagen in het bezit te stellen van de parochieregisters, zowel van de oude als van de nog lopende, die zich in de kerken

(1) *Collection des décrets rendus par l'Assemblée Nationale Législative*, band 27, blz. 1059.

(2) *Recueil des Lois et Actes généraux du Gouvernement en vigueur dans le Royaume des Pays-Bas*, band 2, blz. 68. België werd voor de tweede maal door Frankrijk geannexeerd op 1 oktober 1795. Dus acht maanden later werd de wet van 1792 in België uitgevaardigd.

of andere depots bevonden. De nog lopende registers moesten verder gebruikt worden voor de akten van het lopende jaar.

De uitvoering van dit besluit werd vertraagd in verschillende lokaliteiten, vooral in de landelijke gemeenten, door verwaarlozing en onwetendheid van de bestaande administraties. De voorgeschreven beschikkingen werden beschouwd als des duivels en als een aanslag op de rechten en plichten van de kerk (3). In de landelijke gemeenten bleef de burgerlijke stand nog enige tijd in handen van de geestelijkheid. Trouwens de gebeurtenissen van de revolutionnaire periode vormden even zovele hindernissen voor de goede werking van de nieuwe administratie. De stabiliteit van de instelling werd echter verzekerd door aanpassingen. Het betrof geen wijzigingen van fundamentele aard. De formulering kreeg een vaste vorm, wat de homogeniteit van de bron verhoogde. De Hollandse tijd bracht de definitieve organisatie voor de steden en de landelijke gemeenten (4). Tenslotte heeft artikel 109 van de Belgische grondwet van deze aangelegenheid een grondwettelijk principie gemaakt : „De redactie van de akten van de burgerlijke stand en het houden van de registers behoort uitsluitend tot de attributen van de gemeentelijke autoriteiten”. Wettelijk was slechts een register vereist voor alle akten. Om verwarring te voorkomen vond men het echter verkieslijk voor ieder onderscheiden gebied een register samen te stellen.

Wijzigingen in de burgerlijke stand, die plaatsgrepen buiten de wettelijke verblijfplaats werden geakteerd in een vierde register of achteraan als supplement in de gewone registers. Het overlijden van een persoon te Antwerpen, die wettelijk gehuisvest was te Brussel, werd overgemaakt aan de gemeentelijke administratie van Brussel. Het betreft hier een afschrift van de akte.

Om de bewaring van de akten te verzekeren, om vernieling en onvindbaarheid te voorkomen eiste de wet dat de akten zouden opgetekend worden niet op losse bladen, maar in registers. Een andere garantie voor de bewaring was de verplichting voor de gemeentelijke administratie ieder register in dubbel op te maken. Een exemplaar wordt bewaard op de diensten van de gemeente. Het andere berust op de greffie van de rechtbank van eerste aanleg. Een andere

(3) Zie A. COSEMANS, *Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Mémoires in Brabant onder het Frans Regime en het Verenigd Koninkrijk*, Handelingen Kon. Zuidned. Maatschappij Taal-, Letterkunde en Geschiedenis, 1963, p. 61 e.v.

(4) Voor de steden : reglement van 19-1-1824; voor de landelijke gemeenten : reglement van 23-7-1825.

beschikking voorkwam het uitnemen van bladen. Op het einde van ieder jaar wordt ieder register afgesloten door de officier van de burgerlijke stand. De registers worden dan overgemaakt aan de voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg, waaronder de gemeente ressorteert. *Ieder register wordt dan door hem genummerd en geparafeerd.*

Fundamentele wijzigingen in de structuur en de identificatiegegevens van de akte komen niet voor in de periode 1796-1914. Als algemene trek zien we naarmate het jaar 1914 bereikt wordt een andere schikking en een aanvulling van de gegevens in functie van een meer efficiënte werking van de administratie. De gedrukte formulering omstreeks 1830 is een eerste stap in die richting. Waar aanvankelijk de aantekeningen in marge naast een akte het karakter vertonen van een korte inhoud (5), zullen deze nota's rond het midden van de eeuw eerder de verwijzing naar andere akten en vooral naar de bevolkingsregisters op het oog hebben. In 1846 was men trouwens voor goed begonnen met de bevolkingsregisters.

In de tabel op blz. 22 vinden wij de gegevens, die ons door de akten verstrekt worden.

Een van de meest opvallende kenmerken van de burgerlijke stand is zijn uniformiteit. Deze instelling is praktisch ongewijzigd blijven voortbestaan. Deze homogeniteit opent brede perspectieven voor het kwantitatief en kwalitatief onderzoek van demografische fenomenen en dit gesitueerd in hun sociaal milieu.

Deze uitzonderlijk waardevolle bron is niet alleen belangrijk voor de identificatie van data en feiten van ieder individu, maar geeft ons daarenboven het officieel-aangegeven beroep van de huwendes, ouders en overledenen en plaatst deze personen mede aan de hand van de getuigen in hun socio-professioneel kader. De getuigen bevestigen doorgaans de ingenomen plaats op de sociale ladder van de ouders van de geborene en de huwendes, en van de kinderen van de overledene. De aangifte van een geboorte heeft eerder een administratief karakter. Al naargelang de sociale positie in de maatschappij vinden wij hier als getuigen naaste familieleden, personen uit de werkkring van de deklariant, of lieden geheel vreemd aan de familie

(5) De marge van een geboorteregister bevatte aanvankelijk volgende inlichtingen: nummer van de akte, naam en voornamen van de geborene en datum van de geboorte. Huwelijksakten en overlijdensakten bevatten in marge identieke gegevens. In de loop van de 2de helft van de XIXde eeuw vinden wij als marginale nota's bij een geboortekte niet alleen het adres van de familiewoonst, maar ook het jaar en nummer van de huwelijksakte van de ouders.

Personen	Identifikatiegegevens	Geboorte	Huwelijk	Overlijden
<i>Kind Huwenden Overledene</i>	Naam en voornamen	×	×	×
	Geboorteplaats	× (6)	×	×
	Geboortedatum	×	× (7)	× (8)
	Ouderdom		× (9)	×
	Beroep		×	×
	Domicilie		× (7)	
	Volledig adres		× (10)	
	Datum huwelijk		×	
	Datum overlijden			×
	Adres van overlijden			×
<i>Echtgeno(o)t(e)</i>	Naam en voornaam			×
	Beroep			×
<i>Ouders (11)</i>	Naam en voornaam	×	×	×
	Geboorteplaats	×		
	Ouderdom	×	× (12)	×
	Beroep	×	×	×
	Domicilie	×	×	×
	Volledig adres	× (13)	× (14)	
	Jaar en nummer van de huwelijksakte	× (15)		
<i>Getuigen</i>	Naam en voornamen	×	×	×
	Geboorteplaats	× (12)		
	Ouderdom	×	×	×
	Beroep	×	×	×
	Graad van verwantsch.	×	×	×
	Adres	× (10)	× (10)	

(6) Slechts de gemeente van de geboorte wordt vermeld in de 19de eeuw. Later vinden wij het volledige adres tussen de marginale nota's.

(7) Uitgezonderd gedurende de Franse Overheersing.

(8) Verschijnt in de 2de helft van de 19de eeuw als marginale nota.

(9) Alleen gedurende de Franse Periode. De ouderdom is in tegenstelling met de geboortedatum een onvolledig gegeven. Aan de hand van de ouderdom weten we echter ongeveer de datum van geboorte. Met behulp van de indeksen kunnen we deze onvolledigheid gemakkelijk aanvullen.

(10) Franse en Hollandse Tijd.

(11) De identifikatie van de ouders is min of meer volledig, zo zij nog in leven zijn. Is dit niet het geval, dan worden slechts naam en voornamen en plaats van overlijden vermeld.

(12) Franse Periode.

(13) Aanvankelijk maakte het adres deel uit van de geboorteakte. Achteraf verdwijnt dit gegeven uit de akte en we vinden het terug als marginale nota.

(14) Dit gegeven verschijnt in marge rond de dertiger jaren.

en de werkring van de aangever. Bij een huwelijk verdwijnt het administratief aspekt van de aktering op de achtergrond. De aangifte bij een huwelijk maakt deel uit van de ganse huwelijksceremonie. Naast familieleden wordt beroep gedaan en dit vooral in gegoede kringen op personaliteiten, om als getuigen op te treden. Bij overlijden treden de kinderen of geburen op als getuigen.

De akten zijn eveneens geschikt om de mobiliteit van een bepaalde groep en de evolutie van de bedrijfsaktiviteit van een individu na te gaan. De bevolkingsregisters geven ons een statisch beeld van de bedrijvigheid van de bevolking. Alleen de gegevens van het tellingsjaar zijn tot op een zekere hoogte betrouwbaar. De carrière van het individu aan de hand van de tienjaarlijkse registers zal zeer onvolledig zijn, niet enkel door het feit dat zelden beroepsveranderingen aangekend worden binnen de tienjaarlijkse termijn, maar ook omdat een gegeven beroep of functie niet bevestigd zal worden in diezelfde termijn. Deze bevestiging — zo positief als negatief — bereiken we wel aan de hand van de akten.

Beroep van ouders en getuigen geven bij de geboorte van een bestudeerde persoon reeds een sociaal- en economisch gesitueerd beeld van het milieu. Een zelfde doorkijk bij het huwelijk : alleen staat betrokkene dan doorgaans aan het begin van een loopbaan en heeft de bedrijvigheid van de ouders vastere vorm gekregen. In de geboorte- en huwelijksakten van kinderen volgen we verder de evolutie — steeds sprongsgewijze. Toevallig zien we hem als getuige tekenen. De beweging — vanuit het standpunt van groepsstudie — houdt bovendien niet op bij de overlijdensakte, zij loopt verder in rechte lijn (kinderen) en in zijlijnen (broers en zusters).

Het is duidelijk, dat de burgerlijke stand vooral omwille van zijn uniformiteit en zijn geschiktheid voor sociale puncturen een essentiële bron is in de sociale geschiedvorsing. Hinderlijk is natuurlijk wel het beperkte gemeentelijke kader. Gemakkelijk zijn bij het opzoeken de jaarlijkse en tienjaarlijkse tafels.

B. DE BEVOLKINGSREGISTERS

De oorsprong van deze instelling ligt eveneens in de Franse Tijd. De wet van 19 - 22 juli 1791 (15) verplichtte de gemeentelijke administratie een staat te houden van al de inwoners van het gemeentelijk

(15) *Pasinomie*, 1834, blz. 115.

rechtsgebied. Ieder jaar moest deze staat in de maanden november en december aangevuld worden. Aanvankelijk was de werking van deze instelling zeer slordig, onvolledig en onregelmatig. In funktie van de wet hadden deze bevolkingsregisters een uitsluitend politieel karakter. Dit blijkt uit de koppeling van deze instelling aan de organisatie van het politieële kader. De registers moesten in verband met bepaalde personen zekere inlichtingen verstrekken. Zo iemand in staat was te werken en niet werkte moest hij ondergebracht worden in de rubriek „gens sans aveu” (schorremorrie). Hij, die een deklaratie weigerde, maakte deel uit van de „gens suspects”. Een laatste groep werd bestempeld als „gens mal intentionnés”. Het betreft diegenen die een valse aangifte hadden verstrekt. Indien iemand van deze gemerkte personen deelnam aan een opstandige beweging of aan een verdachte samenshoring, moest hij aanstonds ter beschikking van de politie gesteld worden. De verplichte inlichtingen in deze oude registers betreffen per woning de naam van elke inwoner, de leeftijd, het beroep en de huwelijksstaat.

Buiten deze verplichte inlichtingen vinden wij vaak andere inlichtingen, die deze oude registers een soms waardevoller aanschijn geven dan de meer recente. De gemeentelijke administratie werd bij de tweede annexatie overstelpt met de organisatie van nieuwe instellingen. De snelle uitvoering was een eerste eis vooral in het geval van de fiscale instellingen. In vele gevallen werden de bevolkingsregisters gebruikt als eerste basis voor de organisatie van het nieuwê organisme. Het bevolkingsregister had immers dit direkt voordeel, dat het de ganse bevolking van de gemeente vermeldde.

De telling van het jaar IV te Antwerpen kan gelden als model van een dergelijke telling (16). Naast de gewone inlichtingen van familienaam en voornamen van de inwoners, het beroep, de ouderdom en de burgerlijke stand, vermeldt deze telling de eigenaars van de huizen, het feit of de inwoner eigenaar of huurder is van het huis, de waarschijnlijke waarde van het huis, en de huurprijs, zo de woning gehuurd wordt. De binding met de grondbelasting is hier duidelijk. De grondbelasting van 1797 te Antwerpen (17) is verdeeld over twee registers : een van de bebouwde eigendommen te Antwerpen, en een tweede van de onbebouwde gronden. Het eerste register was dus gemakkelijk op te stellen aan de hand van de registers van het jaar IV.

(16) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 4755, 1-6.

(17) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 4751, 1-3.

Verder vinden wij per woning een staat van het dienstpersoneel, van de luxe- en werkpaarden, en van de luxe- en de gebruiksvoertuigen. Dit alles samen met de huurwaarde en de waarschijnlijke waarde van het huis vormden de basisgegevens van de personele belasting. In de rubriek opmerkingen tenslotte geeft men de staat van fortuin per huisgezin, een gegeven, dat we — alhoewel gebaseerd op uiterlijke kenmerken — zelden zullen terugvinden in een andere bron en zeker niet voor de ganse bevolking van een gemeente.

Andere tellingen van de Franse Periode zijn minder uitvoerig. Zij geven een staat van de patentplichtigen, de levende verdedigers van het vaderland, enz. (18).

Alhoewel in deze periode de aanvulling van de registers door de wet vereist was, gebeurde dit zelden. Mutaties werden praktisch niet opgetekend met het gevolg, dat we slechts — en dan nog op een weinig grondige wijze — ingelicht worden over de toestand van de inwoners op het ogenblik van de intekening zelf.

Toch vertonen de oude tellingen een positief aspect. Zij zijn minder naamloos en munten uit door een bonte verscheidenheid aan beoordelingsnormen in verband met sociale kwoteringen. We staan hier immers voor het begin van een merkwaardige administratieve hervorming. De ambtenaar is zich nog niet tenvolle bewust van zijn verplichte kleurloosheid bij het optekenen van de feiten. Deze kleurvolle levendigheid eist een strenge bronnenkritiek. Aan de hand van het schrift en de specifieke karakteristieken in het aangeven van de feiten kunnen de verschillende auteurs onderscheiden worden. Deze bronnenkritiek is het noodzakelijk korrektief voor een sociale stratifikatie.

De wet van 1791 bevatte geen enkele bepaling in verband met de periodiciteit. Naar eigen goeddunken werden nieuwe registers aangelegd. Deze werden niet opgesteld, zoals het achteraf het geval zou zijn, op basis van algemene en gelijktijdige volkstellingen. Dit bracht natuurlijk moeilijkheden mee voor de toenmalige diensten van statistiek. En het is onder invloed van deze organismen, dat Willem I op 29 september 1828 een besluit uitvaardigde, dat voorzag in een algemene en gelijktijdige volkstelling in de loop van het jaar

(18) VERVAECK (S.) : *Enkele bronnen uit de Franse Tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, bijdrage 22). Leuven-Parijs, 1962, blz. 93-100.

1829. Verder werd bepaald, dat deze volkstelling zich om de tien jaar zou herhalen (19).

Alhoewel er in het uitvoeringsbesluit (20) nog geen sprake was van de opstelling van de bevolkingsregisters op basis van deze tellingen, ligt in deze beschikking toch het precedent van de definitieve regeling en organisatie van de bevolkingsregisters. De formulieren bestemd voor de volkstelling leverden alle nuttige gegevens voor het opstellen van nieuwe registers. De volkstelling bleek niet alleen nuttig voor de diensten van statistiek, maar ook voor de administratieve instellingen. Er stelde zich immers dringend het probleem van de verdeling der leden van de wetgevende kamers over de verschillende kiesdistrikten. Een koninklijk besluit van 1846 (21) dekreeteerde een algemene volkstelling naast een landbouw- en nijverheidstelling.

Op basis van de inlichtingen van deze telling moest een aanvang gemaakt worden met nieuwe bevolkingsregisters vanaf 1-1-1847. Iedereen, meerder- en minderjarige, aanwezige en tijdelijk afwezige, die effectief in een bepaalde gemeente gehuisvest was, moest opgenomen worden in het bevolkingsregister in het kader van zijn gezin of huishouden, waarvan hij deel uitmaakte. Een alleenstaande persoon werd ook beschouwd als vormende een gezin. Het register moest naast de vroeger te vermelden inlichtingen zoals :

- adres
- naam en voornamen
- leeftijd
- beroep
- burgerlijke staat

nog bevatten :

- volgnummer
- geboorteplaats en datum (facultatief, wanneer de leeftijd vermeld was)
- datum van intrede in de gemeente
- aanduiding van de vorige woonplaats
- datum van overlijden of van het verlaten van de gemeente
- vermelding van de gemeente waar men zich ging vestigen
- wijzigingen in de burgerlijke status samen met de datum van dit gebeuren

(19) *Recueil des Lois et Actes généraux du Gouvernement en vigueur dans le royaume des Pays-Bas*. Brussel, H. Rémy 1829, band 18, Koninklijk besluit van 29-9-1828.

(20) *Idem*, band 19, blz. 435.

(21) *Pasinomie*, band 16, 1846, blz. 391. *Moniteur Belge*, 4-7-1846, nr. 185.

— tenslotte moest een laatste kolom besteed worden aan opmerkingen betreffende afwezige personen zoals militairen, uitbestede kinderen, enz., die hun wettige verblijfplaats in de gemeente behielden.

Iedere mutatie moest zo snel mogelijk aangetekend worden. Dit had trouwens een zeer groot belang voor de verkiezingen, daar men om kiesgerechtigd te zijn naast de andere verplichtingen van nationaliteit, cijns en burgerdeugd, een bepaalde periode in de gemeente moest wonen. Tevens werd bepaald, dat deze bevolkingsregisters zouden vergezeld gaan van alfabetische personenindexen.

De uiteindelijke en definitieve regeling komt met de wet van 2-6-1856 (22). Hierdoor werd de bestaande toestand gestabiliseerd in die zin, dat de nieuwe tienjaarlijkse bevolkingsboeken zouden opgesteld worden op basis van de tienjaarlijkse tellingen (23). De wet van 1856 bevatte voor ons twee belangrijke bepalingen. Enerzijds moest de gemeentelijke administratie om de drie maanden een lijst aanleggen van de personen, die zonder aangifte hun gemeente hadden verlaten. Deze lijst is onontbeerlijk voor de studie van de migratiebeweging van een gemeente. Anderzijds moesten de gemeenten met een grote migratiebeweging hulpregisters houden voor het optekenen van het dienstpersoneel en de werklieden.

Het koninklijk besluit van 1866 belast de ambtenaar van de burgerlijke stand met het waarnemen en het bijhouden van de bevolkingsregisters. Dit was een zeer gelukkige beslissing. Door confrontatie van deze registers met de akten van de burgerlijke stand werd een grotere nauwkeurigheid bereikt. Zo zijn de data in de oudere registers over het algemeen weinig akkuraat. De juiste aktering hiervan speelde geen rol. Dergelijke inlichtingen waren ten indicatieve titel. De bevolkingsregisters hadden alleen voor doel de aangifte van de woonst vast te stellen.

Belangrijke wijzigingen komen in de daaropvolgende periode niet meer voor. Alleen moet vermeld worden de afschaffing van de hulpregisters door het koninklijk besluit van 30-12-1900.

(22) *Pasinomie*, 1856, nr. 305.

(23) Deze regeling loste echter niet alle moeilijkheden op. Een volkstelling was gebaseerd op de feitelijke bevolking. Dit wil zeggen, dat iedereen geteld werd, die op 31 december de nacht doorbracht in de betrokken lokaliteit. Dit viel niet noodzakelijk samen met de effectieve verblijfplaats. De nieuwe tienjaarlijkse registers werden opgesteld op basis van de verklaringen van het familiehoofd op het tellingsbulletin. Het koninklijk besluit van 30-12-1900 bepaalde dan dat deze inlichtingen moesten gekonfronteerd worden met deze van de juist afgesloten registers.

De bevolkingsregisters vormen dus een bron met officieus karakter wat de identifikatiegegevens betreft. Opgesteld door de bevolkingsdienst, sommen zij de personen op die éézelfde huis bewonen en geven de onderlinge betrekkingen : familieverwantschap of dienstverband. Dit laatste gebeurde in een latere periode en werd verplichtend door het koninklijk besluit van 30-12-1900. Het doel van deze registers is ten allen tijde snel de woonplaats van de stads- en dorpsgenoten terug te vinden.

De bevolkingsregisters kunnen gebruikt worden voor een massa diverse inlichtingen. In eerste instantie zijn ze een fundamentele bron voor de demografische beschrijving. Aantal en leeftijdspyramide kunnen vlug vastgesteld worden. Tevens vormen zij degelijk materiaal voor de kennis van de economische bedrijvigheid van de bevolking. We worden in staat gesteld de ganse aktieve en niet-aktieve bevolking en — meer gedetailleerd — de onderscheiden beroepsgroepen volgens distributieve-, productie- en diensten-sektor te kennen. Hier moeten we natuurlijk oog hebben voor de vaag gedefinieerde groep van eigenaars, renteniers, partikulieren en personen zonder beroep. Er wordt geen fout of altans geen grote fout gemaakt : de eigenaar is effectief eigenaar, maar hij kan daarenboven een bepaald beroep uitoefenen. De patentbelasting kan voor handelaars, nijveraars en ambachtslieden inzake hun aktieve funktie een nuttige aanvulling betekenen.

Wanneer de beroepsstructuur vergeleken wordt met de resultaten van de stratificeerbare bronnen, zoals de electorale- en fiscale; kan hieruit een genuanceerde sociale structuur gedistilleerd worden. Een bepaalde beroepsgroep op basis van de registers geeft echter alleen het aantal, maar manifesteert zeker niet haar plaats op de sociale ladder. Kern en periferieën zijn moeilijk te onderscheiden. Ieder punt van de vertikale as wordt doorsneden door een horizontale met een wisselende grootte in funktie van de verhoudingen van de kern ten opzichte van de omringende realiteit. De procentuële vertegenwoordiging van de bemiddelden verschilt in iedere groep. De sociale hiërarchie is niet dezelfde binnen de groep van de groot-handelaars en die van de schoenmakers. Een genuanceerde sociale stratifikatie op basis van de bevolkingsregisters alléén is onmogelijk. Het gevaar van de projektie van ons eigentijds klassebewustzijn is niet denkbeeldig. Een dergelijke structuur is gebonden aan tijd en ruimte omdat er qua sociaal aanzien een zekere mobiliteit is voor bepaalde beroepen. Zij moet uitgebalanceerd worden door vergelijking met de daarvoor specifiek geldende bronnen.

Toch benaderen we in de bevolkingsregisters ook wel aspecten of onderdelen van het geheel. Grosso modo en alleen voor wat de algemene evolutie betreft is dit het geval voor de migratie. Diepgaander onderzoek is voor de XIXde eeuw quasi uitgesloten; de registers werden nog onvoldoende bijgehouden en de discipline van de verhuizende burger zelf bepaalde het accuraat-zijn van de inlichting. Interessant zijn in dit geval wel de hulpregisters.

Tegenover de weinig genuanceerde differentiatie op algemeen vlak staat de mogelijke scheiding van iedere beroepsgroep, waarvan de verhoudingen ten opzichte van het geheel en onderling, de migratiebeweging, de plaats van herkomst en de ouderdomsstructuur onder de loupe kunnen genomen worden. Daarenboven zijn de bevolkingsregisters de enige bron, die — buiten de burgerlijke stand en de registratie — de arbeidersklasse benadert. Door de kennis van de andere bevolkingslagen kan deze klasse hieruit afgescheiden worden.

De beroepsaanduiding is natuurlijk het grote vraagstuk. Dekt deze de realiteit? (24) Algemeen mag aangenomen worden dat het aangegeven beroep juist is. We willen hier alleen wijzen op de onvolledigheid. Voor de arbeidersklasse stelt zich het probleem van de arbeider met of zonder werk. We moeten bovendien een onderscheid maken tussen het uitgeoefende en het opgegeven beroep. De beter gesitueerden kunnen één of meerdere beroepen uitoefenen: de bevolkingsregisters blijven in gebreke, maar de patentbelasting kan hier zeker helpen.

C. STATISTIEKEN

Onder de meest algemene bronnen welke de ganse bevolking betreffen horen ook de volkstellingen en ander statistisch materiaal. Bewaard in archieffonds of als publikatie helpen zij ons snel een evolutie te schetsen, kwantitatieve verhoudingen te vatten.

In de oorspronkelijke tellingsformulieren en in andere documenten (bv. lijsten opgesteld door wijkkommisaris, gemeente- of provinciebestuur) is het individueel getelde nog identificeerbaar. Dit verdwijnt bij het verwerken tot statistische tabellen. Zolang geteld wordt op lijsten vinden wij nog heel wat terug in de archief-

(24) Hierover meer in de uiteenzetting over de Meir te Antwerpen, blz. 102

fondsen, soms gegroepeerd volgens onderwerp, soms eenvoudig onder de briefwisseling. Het gebruik van individuele- of gezinsformulieren heeft meegebracht, dat het grondmateriaal na verwerking en na verloop van tijd vernietigd wordt. De omvang van dergelijke fondsen is immers te enorm en bovendien verliezen zij na publikatie — en dus vanuit statistisch oogpunt — hun belang.

Zouden de tellingsformulieren ons méér leren dan de publikatie? Niet wat oriëntatie en schema betreft. Op dat vlak kunnen geen grote verschillen bestaan hebben gezien de centrale organisatie. Wat wél verdwijnt, dat zijn de mogelijkheden tot „lokale” kritiek. In veel gevallen is zelfs de gevolgde territoriale omschrijving van een telling onvoldoende klein naar onze wens.

Een aantal algemene vragen gaan natuurlijk op èn voor het grondmateriaal èn voor de publikaties. Wat wilde men bereiken en wat heeft men geteld? Aan wie was het noteren en het tellen toevertrouwd en welke werkwijze is gevolgd? Welke criteria werden gebruikt? Is de telling statistisch verantwoord opgebouwd?

Deze vragen hebben hun bijzonder belang, omdat wij ons andere problemen stellen dan de opstellers. Het tellen van bedrijven of onderdelen van bedrijven kan om economische redenen nuttig zijn, ons leert het niets over de eigendomsverhoudingen op dat gebied. Zo kan een toename van middelgrote of kleine bedrijven — geteld volgens organisatorische normen — heel goed gepaard gaan èn met een grotere deelname aan de investeringen vanwege kleine spaarders èn met een versterkte positie van het bankwezen. Om dit vast te stellen moet men over andere bronnen beschikken.

Het zou ons te ver leiden hier ook maar de voornaamste tellingen op te sommen. Een lijst van de publikaties van het Nationaal Instituut voor de Statistiek en van het Nationaal Centrum voor Mechanische Berekeningen vinden we in elk *Statistisch Jaarboek* — *Annuaire Statistique* en elk nummer van het *Statistisch Tijdschrift* — *Bulletin Statistique*.

Een verwijzing naar de diverse onderwerpen van gepubliceerde, officiële statistieken vinden we in de plaats- en zakenindex van

DE WEERDT (D.) : *Bibliographie rétrospective des Publications Officielles de la Belgique, 1794-1914*. Bijdrage 30, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Leuven, 1963. (Trefwoord „Statistiques”).

Officiële en niet-officiële statistische publikaties van vóór 1846 vinden we bij

HEUSCHLING (X.): *Aperçu des principales publications statistiques faites sur la Belgique, depuis l'incorporation de ce pays à la France, en 1794, jusqu'à ce jour.* Bulletin de la Commission centrale de Statistique, I, 1843, pp. 579-614, gevolgd door het hoofdstuk „Ouvrages présentés” pp. 615-627 en met elke volgende jaargang een aanvulling.

Belangrijk zijn ook :

DE SAINT-LÉGER (A.) : *Les Mémoires statistiques des départements pendant le Directoire, le Consulat et l'Empire.* Parijs, Le Bibliographe moderne, XIX, 1918, pp. 5-43.

COPPEJANS-DESMEDT (H.) : *Kritische studie van de nijverheidsstatistieken, 1795-1846.* Handelingen Kon. Commissie voor Geschiedenis, CXXVI, 1960, pp. 1-60.

COPPEJANS-DESMEDT (H.) : *De statistieken van Emmanuel Carolus Van der Meersch over de Katoenindustrie in Oost-Vlaanderen.* Bull. Kon. Com. Gesch., CXXVIII, 1962, 3, pp. 121-181.

CAULIER-MATHY (N.) : *Statistiques de la Province de Liège sous le Régime hollandais.* Bijdrage 25 van het I.C.H.G. Leuven.

COSEMANS (A.) : *Volkstellingen, Burgerlijke Stand en Mémoires in Brabant onder het Frans Regime en in het Verenigd Koninkrijk (1795-1829).* Handel. Kon. Zuidnederlandse Maatsch. Taal-, Letterkunde, Geschiedenis, XVII, 1963, pp. 47-66.

D. ALGEMENE OPMERKINGEN

Bevolkingsregisters, burgerlijke stand en officiële tellingen vormen „conditiones sine qua non” om het onderzoek naar sociale structuren aan te vatten. Daar zijn verschillende redenen voor. In deze documenten treft men de gezochte bevolkingslaag als deel van de globale bevolking. Het is het eerste treffen in het organisch verband met de ganse samenleving. In de loop van het onderzoek zal men steeds naar deze basisdocumenten moeten terugkeren. Gelukkig behoren juist deze reeksen tot de best bewaarde.

Minder gelukkig is, dat de akten van burgerlijke stand en dikwijls ook de bevolkingsregisters bewaard worden door de levende administraties en niet door stads- of rijksarchieven. Dit stelt meteen het probleem van de toegankelijkheid. Veel wetenschappelijk werk bleef onvolledig of werd onmogelijk omdat vaak niet kon gewerkt worden met akten of registers.

Op dit punt blijft de wetgeving duister en een parlementaire vraag bracht niet veel licht (25). Inlichtingen kunnen niet geweigerd

(25) *Parlementaire Vragen en Antwoorden — Senaat.* 1960, vraag n° 122, p. 1070.

worden, maar de plaatselijke administratie kan de toegang tot de dokumenten zelf ontzeggen. Het is nochtans duidelijk, dat de vorser autonoom zijn inlichtingen moet kunnen verzamelen. Hij kan er eenvoudigweg niet om vragen : in de meeste gevallen vergt het weken of maanden werk vooraleer het materiaal verzameld is wil men een sociale groep inkaderen. En er zal wel geen enkele administratie bereid zijn hiertoe een bediende gratis ter beschikking te stellen! De keuze, de wijze van noteren en zo veel andere kleine problemen kunnen trouwens moeilijk aan iemand anders overgelaten worden.

We begrijpen zeer goed de zorg van de administratie. Wanneer iedereen zo maar vrij in de registers kan grasduinen loopt de goede werking van de dienst gevaar en geraken de dokumenten wellicht beschadigd of verloren. Een directeur van bevolkingsdienst vertelde het geval van een ijverig genealogist, die de gezochte akte als precieus dokumentatie uit het register sleurde. Zulke handelwijze is betreuenswaardig en dient verhinderd, maar dit gevaar is even groot in bibliotheken en archieven.

Wij wijzen in dit verband nogmaals op de toestand in Antwerpen, waar wij zonder enige hinder en in ideale voorwaarden met akten en registers mochten werken.

Beschermd door de morele autoriteit van een wetenschappelijke inrichting mag toch overal verondersteld worden, dat een gevormd vorser de nodige garanties biedt. Zij, die in deze richting werken, zijn trouwens op dit ogenblik niet zó talrijk dat een voorlopig modus vivendi niet zou kunnen gevonden worden.

II. FISCALE BRONNEN

A. HET KADASTER (1)

Het kadaster dankt zijn ontstaan aan de nieuwe ideeën inzake belastingen die met de Franse Revolutie ingang vonden. De grondbelasting trof voortaan het netto-inkomen van de onroerende goederen. In de praktijk moest daarvoor worden vastgesteld :

1. het grondbezit van ieder individu ;
2. het belastbaar inkomen (d.i. het gemiddeld netto-inkomen per jaar) per perceel of gebouw ;
3. het totaal belastbaar inkomen van ieder eigenaar.

Een inventaris dus van het grondbezit, met aanduiding van de mogelijke inkomsten per eigendom.

De idee om een kadaster in te stellen was niet nieuw, doch de grote zelfstandigheid der provincies, de privileges, de menigvuldigheid der belastingen en maten en tenslotte het gebrek aan technische kennis, maakten het vóór 1789 onmogelijk om een algemene en systematische inventaris van het grondbezit op te maken. De noodzakelijke voorwaarden hiertoe werden eerst door de Franse Revolutie geschapen door :

1. de politieke en bestuurlijke eenheid van het land ;
2. de gelijkheid van alle burgers voor de wet ;
3. de eenheid in het systeem der grondbelastingen.

In 1791 werd het oprichten van het kadaster bevolen en werd de wijze van opstellen ervan vastgesteld. De politieke troebelen,

(1) We beogen hier geen volledige bronnenstudie, maar wel een kennismaking. Het kadaster is niet één bron maar een ganse administratie, die het ontstaan heeft gegeven aan een reeks bronnen van uiteenlopende aard.

Voor nauwkeuriger inlichtingen raadplege men o.m. : J. B. OYON, *Collection des lois, arrêtés, instructions, circulaires et décisions*. Parijs, 1804 en vgl., 5 dln. in-8°; *Collection des arrêtés, réglemens, instructions et circulaires*; *Pandectes belges*, dl 15, blz. 62-244; CH. DE BROUCKÈRE en F. TIELEMANS : *Répertoire de l'Administration et du Droit administratif de la Belgique*. Brussel, 1838, dl. 4, blz. 13-59; POULLET (P.) : *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions belges contemporaines*. Brussel, 1907.

de corruptie en het gemis aan ervaring deden het werk al onmiddellijk stranden.

In 1802 werd besloten 1800 gemeenten, verspreid over gans Frankrijk, in plan te brengen. Eens dáár het belastbaar inkomen vastgesteld, zouden de overige gemeenten naar analogie belast worden. Op deze plans werden alleen de verschillende kulturen aangeduid en niet de eigendommen. Een bouwland bv. van 20 ha, verdeeld onder tien eigenaars, vormde slechts één figuur op het plan, met het gevolg dat bij de belastingsomslag een even grote verwarring en willekeur als voorheen bleef bestaan.

De enige uitkomst vormde een perceelsgewijs opgesteld kadaster, dat van elk perceel en gebouw èn de waarde èn de eigenaar zou aanduiden. In 1808 werd aan de uitvoering ervan begonnen. In België heeft de voltooiing meer dan 25 jaar op zich laten wachten. In 1833 was het werk beëindigd in de provincies Luik en Namen. In 1834 kwamen de provincies Antwerpen, Brabant, West-Vlaanderen en Henegouwen. In 1836 Oost-Vlaanderen, doch Limburg en Luxemburg eerst in 1843.

I. HET ONTSTAAN VAN DE BASISDOKUMENTEN

We duiden in het kort de opeenvolgende ontwikkelingsstadia en bespreken tegelijkertijd de kadastrale bescheiden.

Voor het opmaken van de *kadastrale plans* was de nauwkeurige begrenzing der gemeenten een eerste vereiste. De uitslag van dit werk werd per gemeente samengevat in een „Procès-verbal de délimitation du territoire de la commune de...”, onder de vorm van schetsen en beschrijvingen.

De gemeenten werden verdeeld in wijken, met elk een kenletter. Van iedere wijk werd een plan opgemaakt dat vorm, oppervlakte en ligging van elk perceel weergaf (of deze indeling iets te maken had met de vroegere wijkverdeling in de XVIIIde-eeuwse landboeken hebben we niet nagegaan). Vervolgens werden de eigenaars ervan opgezocht. Een alfabetische namenlijst werd samengesteld, waarin naam, beroep en woonplaats der eigenaars werd opgenomen, samen met de nummers der percelen, die elk van hen in eigendom had.

Een volgend punt was het bepalen van het belastbare inkomen per perceel. Een onderscheid werd gemaakt tussen gebouwde en

niet-gebouwde eigendommen. De opbrengst van de niet-gebouwde eigendommen is afhankelijk van de grootte en de vruchtbaarheid van het stuk grond en van het soort gewas dat er op verbouwd wordt. De gronden werden daarom verdeeld volgens de voornaamste kulturen (bos, weide, bouwland, enz...) elk onderverdeeld in klassen naar gelang de vruchtbaarheid van de grond. Na de klassering der gronden werd het gemiddeld netto-inkomen per hektare voor de verschillende kulturen per klasse vastgesteld. Dit gebeurde aan de hand van de gemiddelde huurprijzen en prijzen van de produkten van die gronden in de periode 1812-1826.

De waardeschatting der gebouwde eigendommen gebeurde in twee delen :

- de oppervlakte van het gebouw (de grond werd aangerekend als bouwland van 1° klasse);
- de opbouw. De waarde ervan werd bepaald op basis van de gemiddelde huurwaarde in de periode 1816-1826, verminderd met de onderhoudskosten.

De inlichtingen, welke met de tot nu toe beschreven bewerkingen verkregen waren, werden samengebracht in een register, de zgn. *Oorspronkelijk aanwijzende tafel* (aangeduid met het nummer 208).

Hierin werden de percelen volgens hun nummer (aangeduid op het plan) gerangschikt.

Van elk perceel werd de ligging aangeduid, de eigenaar (met naam, beroep en woonplaats), de aard (huis, weide, bouwland enz...), de klasse en het belastbaar inkomen.

De plans en de daarbij behorende aanwijzende tafel bezorgen ons de inlichtingen per perceel. Bleef nog het vaststellen van het kadastraal inkomen per eigenaar. Met dat doel werden de *leggers* (aangeduid met het nummer 212) samengesteld.

De legger is een oorspronkelijk alfabetische lijst der eigenaars. Onder het artikel (volgnummer) van de eigenaar werd zijn naam, beroep en woonplaats genoteerd en werden al zijn eigendommen binnen de gemeente opgesomd. Van elk perceel dat hij bezit werd vermeld : ligging, oppervlakte, aard, klasse en kadastraal inkomen. Een eenvoudige optelling gaf de totale oppervlakte en het totaal kadastraal inkomen per eigenaar.

De plans, de oorspronkelijk aanwijzende tafel en de leggers vormen de drie voornaamste basisdokumenten van het kadaster.

II. DE BEWARING VAN HET KADASTER

Het grondbezit is aan zeer sterke wijzigingen onderhevig. Voortdurend worden eigendommen verkocht, vererfd, worden huizen gebouwd en afgebroken, enz... Al deze mutaties worden door de kadastrale diensten nauwkeurig opgetekend, wat het ontstaan van enkele belangrijke bronnen tot gevolg had.

De mutaties worden niet aangeduid op de oorspronkelijke (de zgn. primitieve) plans en derhalve ook niet in de oorspronkelijk aanwijzende tafel. Supplementaire plans worden opgemaakt en de daarbij horende *supplementaire aanwijzende tafels* (aangeduid met het nummer 209) bezorgen ons, onder het nummer van het perceel, alle inlichtingen over de veranderingen die dat perceel onderging sinds het opmaken van het kadaster. Het is de geschiedenis van elk perceel apart die hier is vastgelegd. Bij elk perceel wordt verwezen naar de oorspronkelijk aanwijzende tafel en naar het artikel van de eigenaar in de legger. Deze legger bevat, zoals reeds gezegd, alle inlichtingen over het ganse bezit binnen de gemeente van elke eigenaar. Koopt iemand een stuk grond, en is hij reeds eigenaar, dan wordt dit onder zijn overige bezittingen opgetekend en tevens wordt verwezen naar het artikel van de vorige eigenaar. De reden der mutatie wordt eveneens opgetekend (erfenis, verdeling, verkoop, aankoop).

Verkoopt hij een perceel dan wordt het doorgehaald en wordt verwezen naar de nieuwe eigenaar door vermelding van diens artikel.

Bij de leggers behoort een *alfabetische tafel* der eigenaars met verwijzing naar de artikels van de legger.

Alle mutaties worden opgetekend in het *mutatieboek* (nr. 214). Op basis van de leggers en het mutatieboek wordt een *summiere legger* (nr. 215) samengesteld, gebruikt om de grondbelasting per eigenaar vast te stellen. Deze summiere legger bevat per eigenaar : naam, beroep, woonplaats, artikel van de legger en het totale belastbare inkomen. Dit register was zo opgevat dat het belastbaar inkomen voor tien opeenvolgende jaren kon worden opgetekend.

De jaarlijkse veranderingen in oppervlakte en inkomen van de ganse gemeente worden opgetekend in een speciaal register, aangeduid met het nr. 217. De resultaten van de registers nr. 217 van alle gemeenten der provincie worden jaarlijks samengebracht in een algemeen provinciaal register (nr. 218).

De gebouwde eigendommen, die wegens verbouwingen onbe-

lastbaar worden gedurende een bepaalde tijd, worden jaarlijks opgetekend in het register nr. 224.

Van de vage en woeste gronden die na hun ontginning nog een aantal jaren onbelastbaar zijn, wordt eveneens een register aangelegd (nr. 226).

De voornaamste, hier vermelde, dokumenten (plans, aanwijzende tafels, leggers), worden in dubbel opgemaakt. Het ene exemplaar berust in de gemeente zelf, het andere op de provinciale dienst van het kadaster in de hoofdplaats van de provincie.

III. OPMERKINGEN

De rijkdom aan inlichtingen van het kadaster hoeft nauwelijks nog te worden onderlijnd.

Het is een uitstekende bron, o. m. ook voor de landbouwgeschiedenis, doordat de verbetering en verkaveling der landbouwgronden, de ontginning van woeste gronden, de evolutie der gewassen enz... kunnen gevolgd worden.

De groei van een agglomeratie, van de bebouwing in een gemeente, de invloed van nieuwe wegen op de bebouwing... even zovele problemen kunnen niet diepgaand bestudeerd worden zonder het kadaster.

Meer bepaald voor de sociale geschiedenis dient te worden opgemerkt dat deze administratie sinds het einde van de eerste helft der 19^e eeuw, onveranderd is blijven bestaan, zodat we kunnen beschikken over homogeen bronnenmateriaal dat zowel kwalitatief als kwantitatief te gebruiken is, en dit voor een zeer lange periode.

Enkele nadelen bemoeilijken het gebruik echter ten zeerste. Opgemaakt per gemeente — de grote steden bestaan zelfs uit meerdere *kadastrale gemeenten* — worden we slechts ingelicht over de onroerende goederen van een individu die hij binnen die gemeente bezit. De eigendommen, welke hij mogelijk elders heeft, kunnen slechts teruggevonden worden op het kadaster der gemeenten waar deze goederen gelegen zijn. Dat betekent moeilijk, bijna hopeloos zoeken.

Het beroep van de eigenaar vormt eveneens een probleem. Voor de administratie van het kadaster is deze inlichting slechts van bijkomstige betekenis. Op het ogenblik dat iemand eigenaar wordt en een artikel in de legger verwerft, is de beroepsopgave weliswaar even betrouwbaar als in andere bronnen, doch de latere beroeps-evolutie van die persoon wordt zelden genoteerd.

Een paar toepassingsmogelijkheden hebben we verwerkt in het laatste deel over de Meir te Antwerpen (2).

B. DE PATENTBELASTING

Het fiscaal stelsel, dat met de Franse Revolutie werd ingevoerd, had als basisprincipe elkeen naar zijn mogelijkheden, d.i. zijn inkomen, in de rechtstreekse belastingen te doen bijdragen. Het patentrecht trof de inkomsten van de economisch actieve bevolking. Sinds 1 april 1791 (3) had elkeen het recht, om het even welk beroep uit te oefenen of handel of bedrijf te openen. De enige voorwaarde was het jaarlijks betalen van een patent. De grootte van dat recht werd afhankelijk gesteld van de belangrijkheid van het bedrijf, of m.a.w., het bedrag moest in evenredigheid zijn met de inkomsten van het bedrijf.

De moeilijkheid was echter het vaststellen van dat inkomen. De administratie had geen middelen ter harer beschikking om rechtstreeks het werkelijke inkomen op te sporen. De wetgever moest er zich toe beperken aan de hand van uiterlijke kenmerken, eigen aan elk beroep en bedrijf, de *mogelijke winstgevendheid* ervan te achterhalen. Elk beroep, elk bedrijf, heeft eigen kenmerken, zodat de winstmogelijkheden, en vandaar ook de belastbaarheid, van elk beroep apart moesten berekend worden.

Het resultaat was een vrij ingewikkelde wetgeving die eerst in 1819 haar definitief uitzicht zou krijgen.

In de *franse periode* bestond het patentrecht uit een vast recht (*droit fixe*) en een proportioneel recht (*droit proportionnel*).

Voor het bepalen van het vast recht werd een hiërarchie der beroepen ingevoerd, bestaande uit 7 klassen. Een groothandelaar bv. behoorde onveranderlijk tot de 1^e klasse, een apoteker tot de 2^e, een broodbakker tot de 5^e, een kleermaker tot de 7^e. Elke klasse kwam overeen met een bepaald bedrag aan belastingen, dat echter nog afhankelijk was van het aantal inwoners der gemeente waar de bedrijvigheid werd uitgevoerd. (Er werden 7 categorieën gemeenten onderscheiden).

(2) Zie blz. 105

(3) *Pasinomie*, 1^e serie, 2, blz. 230-234.

Een groothandelaar (1^e klasse) bv. betaalde te Brussel (2^e kategorie) 240 F. Diezelfde persoon zou in een gemeente met minder dan 5.000 inwoners (7^e kategorie) slechts 40 F betaald hebben.

Het proportioneel recht bedroeg een tiende deel der huurwaarde van de voor het bedrijf gebruikte panden.

Een belangrijke bepaling was nog dat wie meer bedrijven of beroepen uitoefende, slechts voor het hoogst belastbare patent betalen moest.

Merken we tevens op dat weliswaar de beroepen, al naar gelang hun mogelijke winstgevendheid, over 7 klassen werden verdeeld, met elk een eigen tarief, maar dat geen rekening werd gehouden met de verschillen die binnen eenzelfde beroep bestonden. Zo betaalden alle drukkers (2^e klasse) te Antwerpen (2^e kategorie) een gelijk vast recht. Ze waren voorzeker niet allen even belangrijk.

Het proportioneel recht betekende slechts een vrij onvolmaakte correctie.

De *wet van 11-2-1816* (4) bracht enkele verbeteringen. Wel bleef het systeem van 7 klassen en 7 kategorieën behouden, altans voor de meeste bedrijven, maar het proportioneel recht werd afgeschaft en voortaan werd de ganse bedrijvigheid belast.

De definitieve regeling kwam eerst met de *wet van 21 mei 1819* (5). De latere wetten betreffen slechts wijzigingen aan de tarieven van het patentrecht en vrijstellingen.

De belastbare beroepen en bedrijven werden in 15 groepen verdeeld, naargelang ze een min of meer gemeenschappelijke basis voor de aanslag vertoonden. De groepen 1 tot 11 behoorden tot tarief A, eenvormig voor alle gemeenten, de groepen 12 tot 15 behoorden tot tarief B die rekening hield met het aantal inwoners der gemeente waar het bedrijf gevestigd was. Tarief A was verdeeld in 17 klassen, die elk met een welbepaald bedrag overeenstemden. Alnaargelang de belangrijkheid van het bedrijf werd bv. een winkelier (groep 6) tot één dezer klassen gerekend. Tarief B kende slechts 14 klassen.

Vermits het in de meeste gevallen onmogelijk was het werkelijke inkomen van een bedrijf te achterhalen, werd het zoeken naar uiterlijke kenmerken van winstgevendheid verder doorgedreven. Voor sommige bedrijven werd het aantal tewerkgestelde arbeiders als basis van de

(4) *Pasinomie*, 2^e serie, 3, blz. 26-49.

(5) *Pasinomie*, 2^e serie, 5, blz. 261-309.

aanslag genomen, voor andere de hoeveelheid gebruikte grondstoffen, de afzet, de machines enz... Weer andere werden zonder meer bij een bepaalde tarief en klasse(n) gerekend.

Zowat elk beroep en bedrijf heeft een aparte kwotering, een eigen basis waarop de aanslag berekend wordt. In de rollen der patentbelasting wordt daar steeds melding van gemaakt, zodat we voor een groot aantal soorten bedrijven het aantal arbeiders, de gebruikte machines enz... kunnen weervinden. De vergelijking tussen verschillende beroepen is echter moeilijk, juist omdat de basis van de aanslag zo uiteenlopend is.

Vb. : Om tot de 5^e klasse van tarief A te behoren moest een wasdoekfabrikant (1^e groep, 1^e afdeling) 70 tot 100 arbeiders in dienst hebben. Een wolfabrikant (1^e groep, 2^e afdeling) 140 tot 200 arbeiders. Een likeurstoker moest 19 tot 25.000 hectoliter grondstof gebruiken. Een beheerder moest een salaris hebben van 11.660 tot 15.264 F.

Al deze personen betalen eenzelfde belasting, nl. 233 F volgens de wet van 1819. Ze werden dus door de wetgever als even belangrijk beschouwd : wanneer in een wolfabriek dubbel zoveel werklieden werden genoteerd dan in een wasdoekfabriek, dan aanvaardde men dat beide instellingen een gelijk inkomen hadden. Het is moeilijk uit te maken in hoeverre die opvatting al of niet juist was.

Is het vergelijken der beroepen onderling moeilijk en onzeker, elk beroep afzonderlijk kan nauwkeurig onderzocht worden. Alle broodbakkers bv. worden volgens eenzelfde criterium belast; een verschil in klasse duidt hier op een werkelijk verschil in inkomen en belangrijkheid.

Het patentrecht werd vastgesteld bij het begin van elk jaar. Voor de meeste beroepen golden de „inkomsten” van het voorbije jaar als belastbaar, voor andere de aktuele toestand van het bedrijf. Van al deze personen werd een *algemene lijst* opgesteld, met — per patentplichtige — naam en adres, beroep(en) en/of bedrijf(ven) met opgave van de basis van de belastingsaanslag (aantal arbeiders, machines, afzet enz...), klasse en tarief per beroep of bedrijf. Personen die in de loop van het jaar een belastbaar beroep beginnen of wijzigingen aanbrachten aan hun zaak worden voor de overblijvende trimesters belast en opgetekend in de driemaandelijke *toegevoegde lijsten*. Het sluiten van een bedrijf of het verminderen van de bedrijvigheid ervan, wordt daarentegen niet vermeld. Voor een telling der bedrijven komt derhalve alleen de algemene lijst in aanmerking.

Jaarlijks opgesteld, en sinds 1819 zonder grote veranderingen,

bezorgen de patentboeken ons voor de ganse 19^e eeuw zeer gedetailleerde inlichtingen over de economische bedrijvigheid. Doordat naam, adres en volledige bedrijvigheid der patentplichtigen steeds nauwkeurig vermeld worden, kunnen we de bedrijvigheid van een persoon, een familie of een groep personen over een grote periode volgen. Daarbij bekomen we niet alleen inlichtingen over het aantal bedrijven, maar dank zij de aanduiding van de klasse, kennen we de grootte en de belangrijkheid van elk.

Er werd met nadruk gewezen op het feit, dat zowat elk beroep en bedrijf een aparte kwotering heeft. Het gebruik der patentboeken zal dan ook steeds gepaard gaan met het raadplegen der wetteksten, die de wijze van heffing per beroep of beroepsgroep aangeven. Een zeer bruikbaar werkinstrument is de „*Liste alphabétique des commerce, professions, industrie et métiers, compris dans la loi sur les patentes du 21 mai 1819, et indication du droit dû pour chaque profession etc...*”, (Den Haag 1819), opgesteld ten behoeve van de diensten der belastingen. Voor zeer veel beroepen is deze lijst nog geldig bij de eeuwwisseling. Zie daarvoor de „*Pandectes belges*”, Brussel 1903, dl. 74, blz. 301-953.

C. DE PERSONELE BELASTING

De personele belasting trof verschillende uitingen van rijkdom, die door de grond- en patentbelasting niet konden bereikt worden. De wetgever wilde nml. de reële inkomsten van gronden, bedrijven en loonarbeid nog eens afzonderlijk belasten. In de franse periode bleek dat heel moeilijk te verwezenlijken en daarom werden de „tekortkomingen” van kadaster en patent opgevangen door (6) :

- 1e een personele belasting, te betalen door iedereen die meer dan 30 „sous” per dag verdiende.
- 2e een luxebelasting, geheven op het aantal schoorstenen en ovens, het mannelijk huispersoneel, de luxepaarden en muil dieren (7).

(6) Wet van 7 thermidor jaar III, art. 1, 2, 5 t/m 10 (*Collection générale des Décrets rendus par la Convention Nationale*, Thermidor jaar III, p. 45).

(7) De belasting op schoorstenen en haarden was verschillend volgens het aantal inwoners van de gemeente. Voor één dienstknecht betaalde men 10 pond, voor de tweede 30 pond en voor elke knecht meer : 90 pond. Wat de luxepaarden betreft werd resp. 20, 40 en 80 pond geheven.

Later werden hier nog aan toegevoegd (8) : het aantal deuren en vensters aan straatzijde en de inrijpoorten van huizen en opslagplaatsen.

De Hollandse tijd bracht geen grote veranderingen, maar de wet van 12 juli 1821 (9), die vaststelde wat de personele belasting allemaal omvatte, bleef de hele 19e eeuw gangbaar. Alle latere wijzigingen en aanvullingen — ook al werd soms de hele wet opnieuw opgesteld — hebben geen wezenlijke veranderingen aangebracht, alleen méér details en nieuwe tarieven.

Werden belast :

- 1e de *huurwaarde* van woningen en gebouwen, wanneer deze fl 20 en meer beliep (belasting van 4 %).
- 2e het *aantal buitendeuren en vensters*, volgens de categorie waartoe de gemeente behoorde (aantal inwoners) en volgens de verdieping.
- 3e het *aantal afzonderlijk geplaatste haarden*.
- 4^e de *waarde van de meubelen*, vastgesteld door schatters of berekend volgens de huurwaarde van het gebouw (belasting 1 %).
- 5^e het *aantal dienstboden* voor huishoudelijk werk of als persoonlijke hulp : fl 7 voor een man, fl 4 voor een vrouw, fl 3 voor iemand die zowel huishoudelijk- als ander werk presteerde.
- 6^e het *aantal paarden* : fl 20, — voor een luxepaard
fl 5, — voor een paard, gebruikt voor de verplaatsingen bij het uitoefenen van het beroep (bv. dokter)
fl 7, — voor idem maar met gebruik van een rijtuig.

Deze regeling bleef in grote lijnen behouden, ook na 1830 (10).

(8) Wet van „4 frimaire an VII" (*Collection générale des Lois et des Actes du Corps législatif*; vendémiaire-frimaire, an VII, p. 274). Zie ook de wet van „18 ventôse an VII" (*ibidem*, nivôse-ventôse an VII, p. 434) en de wet van „13 floréal an X" (*Recueil des Lois et Actes généraux...* du 26 avril 1802 au 12 mai 1806, p. 3-4) (we vermelden hier slechts de voornaamste wijzigingen).

(9) Wet van 12 juli 1821, art. 2. „I. Direkte belastingen. B." (*Recueil des Lois et des Actes généraux...*, 16-7-1820 — 28-6-1822, blz. 114 en v.) vervangen en vervolledigd door de wet van 28-6-1822. (*ibidem*, blz. 441 e. v.)

(10) De wet van 26-7-1879 (*Pasinomie*, 1879, n° 208, blz. 213 e. v.) die zgz. de wetten van 1821 en 1822 verving kwam op hetzelfde schema terug.

Van de formulieren waarop de vragen naar huishuur, uitingen van luxe aan het gebouw, personeel of paarden werden beantwoord is doorgaans weinig overgebleven. Ook de uiteindelijke totalen voor de personele belasting zijn ons praktisch onbekend door vernietiging van de staten. Dit is spijtig omdat in deze bronnen aspecten van de rijkdom tot uiting komen, die nauw samenhangen met wat in die tijd als „sociaal aanzien” werd beschouwd. Waar men nog over de formulieren of staten beschikt kan een differentiatie binnen de bestudeerde groep worden gemaakt op basis van de aanslag en is vergelijking met andere bronnen mogelijk. De belastingen zoals zij vermeld staan op electorale bronnen werden nog niet aan een ernstige kritiek onderworpen. Zij bieden weinig houvast, omdat we de indruk hebben dat de daarop vermelde bedragen slechts een gedeelte van de totale betaalde belasting vormen.

D. DE OORLOGSSCHATTING VAN 1794

Toen de Franse troepen in 1794 de Belgische Provincies heroverden, belastten de Vertegenwoordigers van het Volk, bekleed met bestuursmacht, de rijkste steden met een oorlogsschatting, min of meer zwaar al naargelang de ideeën over de rijkdom van de inwoners (11). Naast het vervangen van de klinkende munt van de openbare fondsen door assignaten had deze oorlogsschatting principieel een zelfde monetair doel als de assignaten zelf. Frankrijk had zilver- en goudmunt nodig voor het vereffenen van zijn onontbeerlijke aankopen in de neutrale landen en het betalen van aannemers, die voor de Fransman werkten in het veroverde gebied (12).

Het blijft een open vraag, welke normen de Fransen namen om het aandeel van iedere stad te bepalen. De kwotering is waarschijnlijk zeer empirisch geschied in functie van wat bekend was over de rijkdom der inwoners.

Dit probleem wordt nog scherper gesteld door het feit, dat de stadsmagistraat belast werd met de verdeling in het eigen rechtsgebied. De normen zullen van stad tot stad wel geen enorme ver-

(11) *Mémoire sur la contribution de guerre imposée à la ville d'Anvers et son arrondissement par les Membres composant la commission chargée de liquider la dite Contribution*. Stadsarchief van Antwerpen, Modern Archief, nr. 751.

(12) DEVLEESHOUWER (R.): *L'Arrondissement du Brabant sous l'occupation française 1794-1795. Aspects administratifs et économiques*. (Centre d'Histoire économique et sociale). Bruxelles, Institut de Sociologie, 1964, blz. 75.

schillen vertoond hebben. De oorlogsschatting heeft de onbemiddelden niet geraakt, maar was er wel eenzelfde maat voor de geestelijke, de edelman en de koopman of fabrikant?

Frankrijk had bij deze monetaire verhandeling zijn revolutionaire principes niet overboord geworpen. De oorlogsschatting werd gekoppeld aan de gelijkheidspolitiek van de Montagnards, die de vermenigvuldiging van de kleine eigendom in hun vlag hadden geschreven. Deze uitzonderlijke belasting zou drukken op de geestelijkheid en de adel (13).

En inderdaad, de stadsmagistraat in de grote steden, deed het aanzienlijkste deel dragen door de geestelijkheid en de adel. Aldus moest te Antwerpen de klerus vijf tienden, de adel vier tienden, en de handelaars en bemiddelde lieden één tiende van de 10.000.000 livres betalen (14). Brussel moest 5.000.000 livres betalen. 70 % daarvan was voor rekening van de geestelijkheid, 20 % voor de adel en grote eigenaars, 8 % voor de rijken en 2 % voor de geprivilegieerden (15). In Mechelen werd geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende klassen (16). In Leuven moest de geestelijkheid 50 % van de oorlogsschatting betalen, de adel 16 %, de brouwers en rijke burgers 20 %, en de eigenaars van het kwartier Leuven 14 % (17).

In hoeverre beantwoordt deze kwotering aan de realiteit? Het is wel tekenend op te merken, dat de burgerij doorgaans zijn aandeel in de oorlogsschatting vrij vlug betaald heeft, terwijl geestelijkheid en adel dikwijls de helft nog niet betaald hebben.

Toch is de oorlogsschatting van 1794 positief als bron voor de sociale geschiedenis. Zij werd omgeslagen in zeer kritische omstandigheden. Het nemen van gijzelaars, en het verhogen van het kwotum, zo deze extrabelasting niet betaald werd binnen de gestelde termijn, verplichtte de stadsmagistraat daar het geld te zoeken, waar het zich bevond.

De omvang van het nagelaten materiaal in verband met de procedure van deze instelling kan in zeer belangrijke mate de strakke structuur van een grote bovenlaag van de maatschappij verlevendigen.

(13) Ibid., blz. 79.

(14) VERVAECK (S.) : *Enkele bronnen uit de Franse Tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 22). Leuven-Parijs, blz. 6.

(15) DEVLEESHOUWER (R.) : o. c., blz. 80.

(16) VERVAECK (S.) : *De samenstelling van de gegoede stand te Mechelen op het einde van de XVIIIe eeuw en het begin van de XIXe eeuw (1796-1813). Een methodologisch onderzoek.* Leuven-Parijs, blz. 5.

(17) DEVLEESHOUWER (R.) : o. c., blz. 82.

De organisatie van deze belasting door de stad, de vrije lichten om een snellere uitvoering in de hand te werken, de gedwongen lichten om de kwota van de uitwijkingen te betalen, de remonstranties van de getroffen en, en een uitvoerige briefwisseling enerzijds tussen de schattingsschuldigen en de stadsmagistraat, anderzijds tussen de stadsmagistraat en de kommissaris van het uitvoerend directoire kunnen een grondige stratificatie binnen de groep van de goeiden stimuleren.

E. DE GEDWONGEN LENING VAN HET JAAR IV

De gedwongen lening van het jaar IV was een gevolg van de wanhopige financiële situatie van de Franse schatkist bij het aan het bewind komen van het Directoire op 5 Brumaire IV (18). De enige reële bron van inkomsten was de konstante uitgave van assignaten. Het diskrediet groeide met de emissies en de emissies groeiden met het diskrediet. Men zat gevangen in deze vicieuze cirkel en de Conventie had geen praktisch middel gevonden om zich uit deze situatie te redden. Wat in gemunt geld 100 miljoen kostte, stelt Faipoult vast in zijn brochure „Essai sur les Finances”, kostte in assignaten 3 milliard. Deze onmogelijke situatie ging zelfs zover, dat het drukken van assignaten gedurende de nacht niet volstond om aan de dringende behoeften van de volgende dag te voldoen.

Het was in deze omstandigheden, dat het Directoire een memorandum aan de Raad der Vijfhonderd voorlegt. Deze boodschap van 15 Frimaire IV bepleitte zeer energieke maatregelen voor het herstel van de openbare financies, en zag als enige uitweg voor het nijpende probleem een gedwongen lening (19).

Deze lening zou volgens het Directoire gunstig onthaald worden door de publieke opinie, omdat ze gebaseerd zou zijn op een progressieve taxatie. Men voorzag een opbrengst van 600 miljoen te betalen in klinkende munt of in assignaten volgens de heersende koerswaarde. Deze lening zou moeten gedragen worden door het meest belaste vijfde van de burgers. Men schatte dit vijfde op ongeveer één miljoen burgers, die over 12 klassen zouden verspreid worden. Een vaste eenheidssom werd voor iedere klasse vastgesteld, gaande van 1200

(18) AUREJAC (J.): *Les emprunts sous la Révolution*. Cahiers de la Révolution Française, VII, Parijs 1938, p. 69.

(19) MARION (M.): *Histoire Financière de la France depuis 1715*. Tome III — 20 septembre 1792 — 4 février 1797: *La vie et la mort du papier-monnaie*. Parijs 1921, p. 411-413.

pond voor de hoogste klasse tot 100 pond voor de 12de klasse. Aan de departementale besturen zou de omslag toevertrouwd worden. Hiervoor dienden zij niet alleen gebruik te maken van bestaande belastingsrollen, maar vooral voort te gaan op de algemene bekendheid van de middelen. De helft van de lening moest betaald worden binnen de tien dagen volgend op de betekening van de aanslag, de andere helft in het verloop van de daaropvolgende maand.

Het Directoire was zich wel bewust van het arbitrair karakter en de ongelijke verdelingskansen van deze lening, maar zij oordeelde dat de volledige gelijkheid in omslag toch niet te bereiken was. Bovendien zag zij hierin geen betwistbaar discussiepunt. Het gold immers een terugbetaalbare lening en geen belasting.

Op 17 Frimaire IV was de kommissie van financiën klaar met haar rapport. Zij leunde praktisch volledig aan bij het voorstel van het gouvernement. En op 19 Frimaire werd de gedwongen lening gestemd (20).

Het hoogst belastbare vierde en niet meer het vijfde moest tot de lening bijdragen. De leners zouden volgens hun vermogen ingedeeld worden in 16 klassen, die uitgezonderd de laatste en tevens hoogste klasse, een gelijk aantal leners zouden tellen. De te ontlene som ging van 50 pond voor de eerste klasse tot 1.200 pond voor de vijftiende klasse. De hoogste klasse zou gevormd worden door gegoeden met een fortuin van 500.000 pond en meer, waarde van 1790. Hun bijdrage werd vastgesteld op een bedrag schommelend tussen de 1.500 en 6.000 pond naar verhouding van hun fortuin. Men kon betalen in klinkende munt of edel metaal, in granen tegen de prijzen van 1790, of in assignaten aan 1 % van hun nominale waarde. België was verplicht te betalen in klinkende munt of met goud en zilver (21). Tevens werden de termijnen van betaling vastgesteld. Een derde van de te betalen sommen zou invorderbaar zijn tijdens de laatste dekade van nivôse IV (11-20 januari 1796), het overige gedurende de maand pluviôse IV (21 januari — 19 februari 1796). De achterstallige betalingszaken zouden beboet worden met 1/10 van de verschuldigde som per dekade achterstel. Dus alles moest vrij vlug geschieden. Volgens de wet had deze instelling haar taak moeten beëindigen na twee maanden. Het is evident, dat dit onmogelijk was, zeker voor een jonge administratie.

(20) *Pasinomie*, 1e reeks, dl. VII, blz. 241-242 : Loi portant qu'il sera fait un appel de fonds, par forme d'emprunt, sur les citoyens aisés.

(21) *НУУГНЕ* (G.) : *Recueil des lois de la République française, concernant la Belgique réunie et pays adjacens*, dl. VI, blz. 127-128.

Het zou dan ook allemaal veel langer duren. De lener werd een ontvangstbewijs afgeleverd bestaande uit tien stroken van dezelfde waarde. Ieder jaar kon hij een strook gebruiken voor het delgen van zijn belastingen of registratierechten.

In een instructie gehecht aan deze wet geeft de minister van financiën, Faipoult, enkele praktische raadgevingen (22). Onnauwkeurigheden mochten de snelheid niet in de weg staan. Deze lening moest de goeoden treffen en vooral de nieuwe rijken. Faipoult liet nochtans grote vrijheid aan de departementale administratie in het afbakenen van de goeode klasse. Dit geeft de gedwongen lening als bron voor de sociale geschiedenis zowel een positief als negatief aspekt. De belastingsadministratie was in haar beginstadium. De eenvormigheid van de instellingen was nog geen feit. De interpretatie liep dikwijls uiteen tussen de verschillende administraties en betekende soms een uitweg voor de reactie. De belastingsrollen leverden niet helemaal een reële basis voor de keuze van de leners.

Het is hier, dat de vrijheid van de administratie in het bepalen van de goeoden een nuttig correctief vormde voor de samenstelling van de lijst. Negatief is deze vrijheid, omdat er grote verschillen bestaan in werkmethoden tussen de verschillende departementen. Te Mechelen heeft men een eerste lijst opgesteld, eenvoudig gebaseerd op een schatting, en heeft men het veronderstelde vermogen van elke belastbare proportioneel uitgedrukt in vergelijking met het veronderstelde fortuin der overigen (23). Elders heeft men zich ingespannen om nauwkeurige inlichtingen te verkrijgen betreffende de landbouwuitbatingen en het grondbezit. Aldus werden in het departement van de Leie te Lauwe, te Marke, te Rekkem en te Sint-Denijs lijsten opgesteld met de volgende gegevens : familienaam en voornaam van de uitbater, de oppervlakte en de aard van de door hem bewerkte grond, of de uitbater eigenaar of huurder was (24). Te Sint-Niklaas heeft men een beroep gedaan op de notarissen en de pointer van de stad om samen met de notabelen de lijst op te stellen steunend op de belastingsrollen van 1793 (25). Te Leuven heeft men blijkbaar gebruik

(22) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Plakkaten van Antwerpen, 4 d 5, 1796-1797, 1, p. 3.

(23) VERVAECK (S.) : *Enkele bronnen uit de Franse Tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 22). Leuven-Parijs, 1962, blz. 20.

(24) VERVAECK (S.) : *o. c.*, blz. 22.

(25) WILLEMSSENS (G.) : *Documents pour servir à l'histoire de St. Nicolas sous la domination française, III, L'Emprunt Forcé (19 Frimaire an IV — 26 Floréal an VI).* *Annales van de Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas*, dl. 18, 1898, p. 476 en vlg.

gemaakt van de lijsten der militaire kontributie van 1794 (26). Was het resultaat verschillend tussen de verschillende departementen? Dit blijft een open vraag.

Om de uitvoeringsmodaliteiten te bevorderen — de snelle uitvoering bleek vlug geen sinecure te zijn — werd de wet op de gedwongen lening verschillende malen aangevuld. De wet van 22 nivôse IV bepaalde nieuwe betalingstermijnen. Het eerste derde moest betaald worden voor 30 nivôse (27). Voldeed men hieraan niet, dan zou de betrokken persoon gedwongen worden de ganse som te voldoen. Wie het tweede derde niet zou betaald hebben op 15 pluviôse zou eveneens daartoe gedwongen worden. Bij niet betaling van de ganse som binnen de 24 uur moest men zonder formaliteiten overgaan tot de inbeslagname en de openbare verkoop van roerende goederen en effecten der betrokken partikulieren.

Een besluit van het Directoire van 8 pluviôse IV gaf het departement de toelating de reclamaties te onderzoeken (28). Dit sorteerde een meer nauwkeurig en rechtvaardiger verdeling. Immers tegelijkertijd moesten de telaag gekwoteerden verhoogd worden, en de niet-voorkomende rijken moesten op de lijst ingetekend worden, zó, dat de verhogingen de verminderingen dekten. In de wet van 26 pluviôse IV ziet men af van het gelijk aantal leners in elke klasse (29). Deze procedure mocht de verdere betaling niet vertragen. Tevens waren de departementen niet meer gebonden aan het vaste kwotum van de 15de klasse en het maximum van de 16de klasse. De leners, wier vermogen de 100.000 pond overschreed moesten voor 1/50 van hun fortuin in de lening bijdragen.

Andere wetten en besluiten betreffen de betaling in assignaten. De Belgische departementen moesten echter betalen in gemunt geld of met edel metaal. Later werden ook rescripties aanvaard en vele burgers hebben hiermee betaald. Deze rescripties waren anticipaties op de opbrengst van de gedwongen lening, die het Directoire verplicht was geweest in omloop te brengen, om o.a. te kunnen voorzien in de noden van het leger (30).

(26) VANDEN ABEELE (K.) : *De Gedwongen Lening van het jaar IV te Leuven*. (Inter-universitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 31). Leuven-Parijs, 1963, blz. 63. Dit werk geeft een goed overzicht van de algemene wetgeving inzake de gedwongen lening. Tevens is het een eerste detailstudie van de gedwongen lening in een bepaalde lokaliteit, onontbeerlijk voor het gebruik van deze bron als sociaal stratificatiemiddel.

(27) *Collection des décrets*, dl. II, blz. 115-116.

(28) *Ibidem*, blz. 238-239.

(29) *Collection des décrets*, dl. II, blz. 359.

(30) VERVAECK (S.) : o. c. blz. 27.

Het belang van het Emprunt Forcé van het jaar IV dient in feite niet meer in de verf gezet. Iedere lokaliteit drukt haar specifieke stempel op de lening, daar er een zekere vrijheid gelaten werd in het bepalen van de gegoeden. Het is daarom dat een lijst, opgesteld in functie van het vermogen, of aan de hand van de grootte en de aard van de landbouwuitbating, of op basis van de oorlogsschatting van 1794 kritisch moet onderzocht worden in het kader van de ganse procedure. Uit een dergelijk onderzoek kan volgen of het „emprunt forcé” representatief is voor de gegoede klasse. Vooraf de bepaling van de Parijse wethouder arbitrair noemen lijkt ons derhalve niet noodzakelijk. De regelmatige aanvullingen en wijzigingen, de veelvuldige reclamaties zijn een waarborg voor de verbetering van de lijst. Daarenboven is de combinatie van twee criteria zeer belangrijk : om de lijsten op te stellen moest men niet uitsluitend op de rollen der belastingen steunen, doch op de algemene bekendheid der middelen.

* * *

Terloops vermelden we hier ook de gedwongen lening van het jaar VII, voorgeschreven door de wet van 10 messidor, gestemd 19 thermidor. Deze belasting wou „progressief” zijn en in verhouding, enerzijds met de reeds toegepaste belastingnormen, anderzijds met het waarde-oordeel van een jury. Zulke fantaisistische kwoteringen vloeiden hieruit voort, dat de waarde van de lijsten der aangeslagenen mogelijk alle nut verliezen.

Ter staving van ons wantrouwen halen we uit Marion's studie (31) volgende zin : „... Poullain Grandprey répondit en faisant remarquer qu'avec son système un citoyen devant 20.000 fr. de foncière et présumé comme tel avoir 100.000 fr. de revenue foncier paierait outre sa contribution, 20.000, le triple de celle-ci, 60.000 ; 120.000 s'il avait été noble, 180.000 s'il était ascendant d'émigrés ; ...” Om de lijsten tot juiste verhoudingen te herleiden zouden we de individuële dossiers moeten kunnen bestuderen !

In de loop van ons onderzoek hebben we dergelijke lijsten echter niet gevonden. Een definitief oordeel is dus niet mogelijk.

(31) MARION (M.) : *Histoire Financière de la France depuis 1715*. Tome IV, 1797-1818. *La Fin de la Révolution, le Consulat et l'Empire, la Libération du Territoire*. 2e tirage, Paris, 1927, p. 151-161.

F. DE REGISTRATIE

I. ALGEMEEN

Tot hiertoe werd te weinig aandacht besteed aan wat de administratie van registratie en domeinen kan betekenen als bron voor de sociale geschiedenis. Alleen in Frankrijk verschenen enkele methodologische artikels en enkele syntheses waar dit bronnentype werd gebruikt (32). Een volledig inzicht blijft vooralsnog onmogelijk. Het is immers een enorme administratie, die in de loop van de XIXe eeuw verschillende wijzigingen heeft ondergaan en een schat aan zeer uiteenlopende gegevens groepeert.

Wij beperken ons tot deze registratierechten, die verband houden met de erfenis en de overgang van eigendom bij overlijden (droit de succession en droit de mutation par décès). Deze afdeling is zeker het best geschikt als vergelijkings- of vervangingsbron met andere bronnen van fiscale of electorale aard om sociale bevolkingslagen te stratifiëren. Ook hier kan niet alles gezegd worden. De meeste archieven ter zake zijn nog maar onlangs in depot gegeven aan de rijksarchieven en zijn nog niet definitief geklasseerd.

II. DE WETGEVING

De wetgeving betreffende erfenisaangiften van de Franse periode tot 1914 kent drie grote etappen :

1. Wet van 22 frimaire, an VII.
2. Wet van 27 december 1817.
3. Wet van 17 december 1851.

Het principe om een zekere som te betalen bij het ontvangen van een erfenis werd afgeschaft bij het begin van de Franse revolutie in de grote schoonmaakijver om alle oude heerlijke rechten te bannen. Het directoire kwam hierop terug met de globale wet van 22 frimaire, an VII (33).

Deze wet bepaalde alles waarvoor een registratierecht moest betaald worden. De geest en de grote lijnen er van bleven doorheen de

(32) Zie het hoofdstuk „Status questionis”. Voor België vermelden we in dit verband de licentiaatsverhandeling over de erfenisaangiften door de heer J. BEKERS (Leuven, 1964).

(33) *Pasinomie*, 1e serie, dl. IX, pp. X-XIV en pp. 90-135.

XIXe eeuw in gebruik. Onder deze rechten viel het „droit de mutation par décès” met twee soorten tarieven : één voor de roerende, een andere voor de onroerende goedere.

Voor wat de gebruikswaarde voor de sociale geschiedenis betreft wordt het pas zeer interessant met de wet van 27 december 1817, die in alle opzichten een voor de tijd veel modernere aanpak was (34). Wat nu werd belast moest in principe de reële en globale waarde van de erfenis treffen, roerend en onroerend bezit samen. De wet maakte aldus een onderscheid tussen :

a) een werkelijk *successierecht* (droit de succession), te betalen op alle goederen zonder onderscheid, achtergelaten door een inwoner van het Koninkrijk.

b) het oude *recht van overgang bij overlijden* (droit de mutation par décès), te betalen op alle onroerende goederen, achtergelaten door een niet-inwoner van het Koninkrijk.

Hier gold het dus alleen de netto-erfenis : men mocht in de aangifte de kosten en de schulden van het sterfhuis in rekening brengen. Alles moest op de aangifte vermeld worden, ook de eigendommen in het buitenland gelegen. Alles werd ook gedetailleerd en in courante muntwaarde becijferd, vermits op de netto-som een procentuele taks moest betaald worden (35).

Om te beletten dat iemand zou vergeten een aangifte te doen, bepaalde een K. B. van 29 januari 1818 dat de officier van burgerlijke stand op de 5e van iedere maand een staat van overlijdens aan de registratie moest overmaken. Het was ook de taak van de gemeentelijke overheid de nodige attesten te verlenen, in het geval er geen onroerend bezit bestond.

Eén der meest betwiste artikels van deze wet was artikel nr. 13 : de verplichting aan iedere deklariant om een eed af te leggen aangaande de juistheid en de volledigheid van zijn aangifte. In de reeks populaire maatregelen haastte de voorlopige regering zich om dit artikel af te schaffen (17 oktober 1830). Een merkwaardige illustratie van de sociale logika der leidende kringen vindt men in de motivering

(34) *Pasinomie*, 2e serie, dl. IV, pp. 258-278.

Een goede vergelijkingsanalyse van deze wet vindt U in : „*Enregistrement et droits de succession. Appendice contenant les modifications apportés en Belgique à la législation et à la jurisprudence*”. En Belgique, chez les principaux libraires, 1854, 101 p.

(35) Aan de procentuele taks ontsnapten alleen de erfenissen, waarvan de netto rest minder dan 300 gulden bedroeg, deze in rechte linie en zekere gevallen van vruchtgebruik. In het geval van rechte linie moest enkel het onroerend bezit artikel per artikel beschreven worden (zonder vermelding van de geldwaarde).

van deze maatregel : „Considérant qu'indépendamment de l'im-moralité dont se trouve entaché un pareil système de législation, *puisqu'il tend à placer les citoyens entre leur intérêt et leur conscience*, le serment qui, en matière civile, met la partie à l'abri de toute recherche ultérieure du chef de l'objet du serment, puisqu'il est décisoire (art. 1357 et suivants du Code civil), ne la garantit pas des poursuites qui pourraient nonobstant être exercées en matière de succession, s'il était reconnu que dans une déclaration il y a omission et fausse évaluation (art. 15 et 16 de la dite loi)" (36).

Voor het roerende deel van het bezit zal dus ook in deze bron niet altijd een exacte opsomming gevonden worden, wat normaal is voor de XIXe eeuw. De basis van de sociale orde was de (onroerende) eigendom. Over de bescherming van deze eigendom moest de wet waken en als een soort premie op deze bescherming wou men fiscaal hiervoor wel belast worden. Voor het overige liet men liefst niet te veel in de boeken kijken. Trouwens, „la loi ne veut pas employer un œil trop actif ni trop inquisiteur" (37).

De wet van 17 december 1851 veranderde niet veel aan de vorige (38). Het nieuwe gold meer de vroeger vrijgestelde categorieën, de expertise-schatting van de goederen en de samenstelling van het passief.

III. GEGEVENS

Vanaf de eerste wet, deze van 22 frimaire, an VII, bestaan dus registers van erfensiaangiften, die men theoretisch in de rijksarchieven moet terugvinden. Een overzicht van het al dan niet bewaarde voor gans België kunnen we voorlopig niet geven. Slechts te Antwerpen en te Gent hebben we steekproeven genomen. Welke gegevens leren deze registers ons nu kennen?

(36) *Pasinomie*, 3^e serie, dl. I, p. 40.

(37) Een kommentaar van M. Mesdach de ter Kiele in een besluit van het Hof van Verbreking van 18 maart 1886 betreffende successierechten : „*La Belgique judiciaire*", 2^e serie, t. 19, n° 45, p. 709 sqq.

Zie ook een interessante bespreking van dit aspect van de wet in „*Pandectes belges*", t. CIV, pp. 55-59.

(38) *Pasinomie*, 3^e serie, XXI, pp. 441-443.

a. *Eerste wet (an VII).*

1. Van de overledene en de erfgenamen :

- naam, voornaam,
- (gewoonlijk) adres
- burgerlijke staat

2. (eventueel) verwijzing naar huwelijkscontract, testament of staat van goed, opgemaakt door een notaris.

3. Inventaris van het fortuin.

De voornaamste nadelen zijn :

1. Bij huwelijkskontraat met scheiding van goederen wordt alleen het deel van de overledene opgesomd.

2. Men vindt slechts deze onroerende goederen, die zich bevinden binnen het arrondissement van ontvangst waar de overledene gedomicilieerd was. Er is een korte verwijzing, die het bestaan van andere onroerende goederen laat kennen.

3. De lasten en schulden van het sterfhuis blijven onbekend.

b. *Tweede wet (1817).*

We vinden er grosso modo dezelfde gegevens met dit bijkomend voordeel, dat het ganse bezit nu in één aangifte met haar netto-waarde in courante munt wordt uitgedrukt. Nu kunnen we dus ook een inzicht krijgen in de aard van lasten en schulden.

Een nadeel was de vrijstelling van successierechten in rechte linie. In zulke aangifte vindt men slechts de onroerende goederen opgesomd, zonder vermelding van hun geldwaarde.

c. *Derde wet (1851).*

De inlichtingen blijven van dezelfde aard. Ook de rechte linie wordt nu procentueel getaxeerd (1 % voor erfenissen met een netto-waarde, groter dan 1.000 F.).

Dit bondig overzicht van de drie globale wetsregels betreffende erfenisaangiften kan enkel gelden als algemeen kader. Weinig wetten gaven aanleiding tot zoveel speciale clausules, uitzonderingen en betwiste wetsinterpretaties als de regels die het erfrecht moesten bepalen. Nuttig daartoe is de lektuur van „La Belgique judiciaire” of van de „Pandectes belges” waar talloze betwistingen haarfijn

worden uiteengezet en daarom het best geschikt zijn voor een stevige en verantwoorde bronnenkritiek (39).

d. *Onmiddellijk bruikbare reeksen voor onderzoek.*

- De basisreeks draagt repertoriumnummer 187, „Aangiften van nalatenschap en van overgang bij overlijden”.

Hier treft men de eigenlijke erfenisaangifte + eventuele bijlagen. Om één bepaalde aangifte te vinden is deze reeks moeilijk handelbaar. De akten zijn gerangschikt volgens datum van aangifte. Deze datum varieert gewoonlijk tussen de eerste zes maanden na het overlijden.

- Daarom is de reeks 54 onmisbaar. Hier vindt men de alfabetische lijst van alle sterfgevallen, min of meer kronologisch gerangschikt. In het normale geval verwijst men in deze reeks naar datum en nummer van de aangifte. Met deze gegevens komt men terecht in bovenvermelde reeks. Wanneer de overleden persoon behoeftig was verwijst men naar het certificaat van behoeftigheid en verder vindt men elke aanduiding omtrent verzuimde aangiften of buitengewone gevallen.

IV. WAARDE.

De erfenisaangiften hebben als bron een onschatbare waarde. Tussen alle andere bronnen om vermogenshiërarchieën op te bouwen, en die elders in dit werk besproken worden, zijn de erfenisaangiften zonder enige twijfel de voornaamste en de belangrijkste.

Laat ons deze lofzang eerst even onderbreken voor de opsomming der meest in het oog springende nadelen :

- de omvang van de bron is enorm (40);
- men kan geen algemeen statistisch beeld geven van een vermogenshiërarchie vermits niet alle aangiften een gelijke waarde hebben. Van de wet van 22 frimaire, an VII tot deze van 27 december 1817 ontsnapt de omvang van de schulden en van het pak staatsrenten. Na 27 december 1817 tot 17 december 1851 kennen we alleen het

(39) Nuttig is het werk van HANOTIEAU-DUPUIS (LUCAS), *Practisch Handboek van Manutentie ten gerieve van al de ambtenaren der Registratie en Domeinen en inzonderheid van de aangenomen schrijvers*, s. 1., 1946.

(40) Voor Gent alleen bevat het repertorium 187 (aangifte van successie en van overgang bij overlijden) 233 forse registers voor de jaren 1818 tot 1900.

niet becijferde, onroerende bezit wanneer het erfenissen in rechte linie betreft ;

— de wet kon (en wou) het roerende bezit niet altijd volledig treffen.

De voordelen zijn echter veel belangrijker :

— in een erfenisangifte hebben we het meest direkte contact met de omvang en de aard van het fortuin, met uitzondering misschien van notariële archieven wier bruikbaarheidsgraad echter veel, veel kleiner is wanneer men kwantitatief aanzienlijke bevolkingsgroepen wil onderzoeken ;

— de identifikatiemogelijkheden zijn veel groter ;

— men heeft „persoonlijk contact” : men ziet hoe fortuinen verdeeld werden, wie begunstigd, wie onterfd werd etc...

— de successierechten waren niet zo hoog dat ze konden opwegen tegen andere argumenten om roerend bezit te ontduiken. Het is een spijtige menselijke waarheid dat er in erfeniszaken vaak ruzie en navijver ontstaat. Deze ondeugd komt de historicus goed van pas : hoe groter het onderlinge wantrouwen tussen erfgenamen, hoe meer gedetailleerd de aangifte !

— wanneer de overledene vennoot was in een handels- of nijverheids-onderneming geven de erfenisangiften een zeer precies beeld van de toestand van de onderneming: stock, orders, crediteurs en debiteurs, machines, gebouwen enz...

— men treft er het fortuin van iedereen. Kiezerslijsten of lijsten van verkiesbaren tot de Senaat, belastings- of gedwongen leninglijsten uit de Franse Tijd enz... : allen geven zij ons slechts een onvolledig inzicht in het fortuin van een klein deel der bevolking. In de erfenisangiften krijgt men de kans om de grote massa in fortuinsklassen te verdelen ;

— er blijven ontelbare mogelijkheden voor detailonderzoek : evolutie van huurpachten, verkoopprijzen, erelonen, vreemde staatsleningen, renten, enz...

Wanneer U even de kritiek op de andere besproken bronnentypes van fiscale aard samenneemt ligt dit besluit voor de hand : de erfenisangiften zijn een onmisbaar correctief op de onvermijdelijke onvolledigheden en/of onjuistheden van de andere bronnen. In de toepassingen en bijlagen hopen we zulks met een aantal voorbeelden te illustreren.

G. DE NOTARIAATSARCHIEVEN

Aansluitend bij de erfenisaangiften moeten de notariaatsarchieven vermeld worden. Niemand betwijfelt het belang van deze archieven. Bescherming van de eigendom is immers een basisprincipe van onze maatschappij en de notaris is er de belangrijkste bemiddelaar voor. Hoe die archieven kwantitatief te gebruiken is een andere kwestie.

In ons eerste hoofdstuk vermeldden we enkele studies in Frankrijk, die richtlijnen in dit verband poogden te geven (41). Zij gaan uit van het onbetwistbaar principe dat tussen de grote massa notariële acteringen alleen deze acten voor onderzoek vruchtbaar zijn, die de fortuinssituatie van een welomschreven individu weergeven : huwelijkscontracten en inventarissen na overlijden. Testamenten komen minder in aanmerking omdat zij dikwijls slechts algemene beschikkingen inhouden. Trouwens vinden we in de inventarissen de voornaamste clausules van het testament terug (idem voor de erfenisaangiften in de registratie).

Een andere vraag is deze naar het aantal mensen, die beroep deden op de diensten van een notaris op zo belangrijke ogenblikken als huwelijk en overlijden. In ons land zijn hiervoor nog geen gegevens beschikbaar. Die enkele Franse syntheses geven ook slechts precies berekende procenten voor de XVIIIe eeuw. De resultaten ervan doen trouwens opkijken : te Parijs werden in 1787 76,5 % van alle afgesloten huwelijken voorafgegaan door een huwelijkscontract voor notaris. In hetzelfde jaar te Toulouse wordt dit zelfs 90 % (42).

We hebben in enkele notariaatsdépôts in onze archieven voorlopige steekproeven gedaan. Voor de XIXe eeuw is het op dit ogenblik onmogelijk een verhouding tussen huwelijkscontracten en afgesloten huwelijken te berekenen. Notariaatsacten worden in België uit vrije wil en op eigen autoriteit door de notarissen in dépôt gegeven aan de rijksarchieven. Een volledig beeld is nog niet op te bouwen.

Daarenboven schijnen huwelijkscontracten ons toch minder geschikt om er geldige sociale structuren uit te distilleren. Algemeen

(41) Cf. p. 12

(42) DAUMARD (A.), *Structures sociales et classement socio-professionnel à Paris ; des éléments de solution grâce à l'apport des archives notariales au XVIIIe et au XIXe siècles*, gepolycoperde mededeling op het colloquium te Stockholm van 17 tot 19 augustus 1960, p. 4-5 (afd. : Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales). 12

ontdekten wij te weinig konkrete gegevens in deze contracten. Bovendien schijnt de verhouding bruidschat-werkelijk fortuin niet constant. Veel interessanter zijn de vaak uiterst gedetailleerde inventarissen en erfenislikwidaties. Voor België beschikken we hier evenmin over cijfers. In Frankrijk schat men de statistische waarde ervan zeer miniem. Overigens zijn er de erfenisaangiften in de registratie, die voor dit aspect een veel eenvoudiger en algemener telling mogelijk maken.

Zonder één ogenblik aan hun hoge waarde te twijfelen, menen wij te mogen zeggen dat notariaatsarchieven zich vrij slecht lenen voor de studie van kwantitatieve reeksen in de XIXe eeuw. Wij zullen blij zijn onze vergissing te bekennen als iemand de moed opbrengt deze bron diepgaand te onderzoeken in dit voorgeschreven perspectief. Ondertussen blijft het nut van de documentaire illustraties en correcties op de andere grote reeksen.

H. OPMERKINGEN OVER DE GEMEENTEBELASTINGEN

In de opsomming van fiscale bronnen hebben we zeker geen volledigheid bereikt. De gemeentelijke belastingen bv. werden overgeslagen, mede door het feit, dat zoveel van die documenten vernietigd werd. Voor Eeklo (43) zagen we de „*Rol der gemeentebelasting van de Hoofdelijken Omslag voor 1913*”, een lijst van 457 inwoners, ingedeeld in 20 fortuinsklassen gaande van 1000 tot 800.000 F. Voor Denderbelle vonden we dergelijke lijsten (44) voor de jaren 1839, 1840 en 1851. Daar bleken respectievelijk 140, 141 en 137 inwoners ingedeeld volgens 27 klassen in 1840, 26 in 1851. Voor beide gemeenten en voor beide tijdstippen werd uitdrukkelijk het „vermoedelijk fortuin” of „het waerschynellyk vermogen” als grondslag vermeld.

Het is ons onmogelijk op basis van deze enkele bronnen algemeen geldige besluiten te formuleren. De theoretische werken over gemeentebelastingen bekommeren zich bovendien weinig over lijsten, die voor de fiscus slechts een administratief belang hebben (45). Het meest fundamentele werk blijft hier dus nog te doen.

(43) De Heer A. De Vos, Evergem, was zo vriendelijk ons op het bestaan van deze rollen te wijzen.

(44) Rijksarchief Gent, Denderbelle, Modern archief.

(45) Meest interessant leek ons nog DUPONT (H.), *Les Impôts communaux en Belgique*. Luik, 1900, XXXII-744 blz., tab., met op pp. 31-32 gegevens over Hoei en Verviers.

III. ELECTORALE BRONNEN

A. DE KIEZERSLIJSTEN VAN DE FRANSE TIJD

De kiezerslijsten van de Franse Tijd vormen, voor zover zij nog bestaan, zeer heterogeen materiaal. Onze gewesten hebben de kieswetgeving van de Conventie niet meer gekend (annexatie op 1 oktober 1795), maar wel deze van het Directoire met haar cijnsstelsel en getrapte verkiezingen. De rechtvaardiging van zo'n systeem door Boissy d'Anglas illustreert voldoende het belang van deze kiezerslijsten voor ons onderwerp : „Nous devons être gouvernés par les meilleurs ; les meilleurs sont les plus instruits et les plus intéressés au maintien des lois. Or à bien peu d'exceptions près, vous ne trouvez de pareils hommes que parmi ceux qui, possédant une propriété, sont attachés au pays qui la contient, aux lois qui la protègent, à la tranquillité qui la conserve...” (1).

De aspecten van politieke zuivering via de getrapte verkiezingen en doorheen andere maatregelen (de eed van trouw aan de grondwet van het jaar III bv.) zijn natuurlijk van belang voor politieke geschiedenis, echter niet voor sociale stratifikatie. Daartoe volstaat het te weten, dat — om kiezer te zijn — men o.a. grond- of personele belasting moest betalen. Alleen hij, die aan een veldtocht ten voordele van de republiek had deelgenomen, was van deze voorwaarde ontslagen (2). Deze kiezers vormden de zgn. „Assemblées primaires” en kozen — behalve vrederechters en municipale officieren — de leden van de „Assemblées électorales”, 25 jaar oud minstens, eigenaars of vruchtgebruikers of huurders van een woning of landgoed met 100 tot 200 daglonen aan opbrengst (plaatselijke waarde). De schommeling van 100 tot 200 daglonen werd bepaald door de aard van het goed en de grootte van de lokaliteit : 200 sloeg bv. op gemeenten met meer dan 6.000 inwoners. Het huren van een woning van 150 daglonen opbrengst werd gelijkgesteld aan het huren van een landgoed à 200. In kleinere gemeenten lagen de normen 50 daglonen lager,

(1) GILISSEN (J.) : *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*. Bruxelles, z.d., blz. 37.

(2) DEGUIT (L.), MONNIER (H.), BONNARD (R.) : *Les Constitutions et les principales lois politiques de la France depuis 1789*. Parijs, 1952, p. 76-79.

maar was de huurder van een landgoed-opbrengst-100-daglonen ook reeds tot de „Assemblées électorales” toegelaten.

Op het platteland was de voorwaarde : eigenaar of vruchtgebruiker zijn van een goed met een inkomen van 150 daglonen (plaatselijke waarde), of pachter zijn van goederen met opbrengst 100 daglonen.

Hoe interessant deze wetgeving ook lijkt voor ons onderwerp, toch zijn de lijsten heel wat minder geschikt dan verwacht. Een eerste beperking vloeide reeds voort uit de ver doorgedreven selectie voor de „assemblées électorales” : voor de eerste 300 leden van de „assemblées primaires” werd slechts één kiezer gekozen en voor elke volgende 200 ook telkens één. Bovendien werden reeds op de lijsten voor de „assemblées primaires” niet al de gerechtigden opgenomen. De kiezerslijst van het jaar V te Antwerpen o.a. bewijst dit (3). Het verschil tussen de sociale inhoud van het Frans Bewind, zelfs deze van het Directoire en wat er op volgde, en de mentaliteit in onze gewesten was zo groot, dat een normale uitvoering van de kieswetgeving ondenkbaar was.

Wanneer de kieswet van het Directoire voor de sociale stratifikatie weinig nuttige lijsten oplevert, dan is dit nog meer het geval voor deze van het Consulaat. De rol van de burgers was bijzonder beperkt; verkiezingen mag men het eigenlijk niet noemen (4). We stellen vast, dat in de belgische provincies naast de franse functionarissen zowel industriëlen en partijgangers van het nieuwe regime als edellieden en grondeigenaars uit het Ancien Régime onder de notabelen werden opgenomen (5).

Lijsten van 100 en 600 hoogst aangeslagenen

In de praktijk kan ons van de ganse kieswetgeving van consulaat en keizerrijk slechts het senatus-consulte organique van 16 thermidor, an X interesseren. Twee artikels hieruit gaven in de werkelijkheid aanleiding tot het vormen van lijsten.

(3) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Plakkaten van Antwerpen, jaar 4-8, 1796-1800, 2, blz. 196 : Liste des citoyens du Canton d'Anvers, chef-lieu du département des Deux-Nèthes, ayant le droit de voter dans les Assemblées primaires du canton d'Anvers d'après l'extrait du registre d'inscription civique.

(4) 5.000.000 burgers „verkozen” 500.000 gemeentelijke notabelen, die op hun beurt 50.000 departementale notabelen kozen, waaruit dan de 5.000 leden van de „notabilité nationale” werden geselecteerd. Alleen door een burger niet op de vertrouwenslijst te plaatsen konden kiesgerechtigden beletten, dat deze op de „liste de confiance” terechtkwam.

Artikel 11 van dit senatus-consulte gebood de prefect in ieder kanton lijsten op te maken der 100 hoogst aangeslagenen. Hieruit mochten de kantonnale assemblées de leden der gemeenteraden aanstellen. Er is weinig sprake geweest van dergelijke „aanstellingen”, maar de lijsten zijn opgemaakt. Voor enkele grote Nederlandse steden (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Middelburg) werden ze diepgaand geanalyseerd (6). De resultaten van dit onderzoek zijn ook interessant voor de Belgische steden. Het kleine aantal personen laat gemakkelijk detailonderzoek toe naar recruteringswijze en juistheid der inlichtingen.

Artikel 25 voorzag lijsten van 600 burgers die op de belastingsrollen van grond-, mobiliare-, weelde- en patentbelasting de hoogste sommen betaalden. Zij waren de verkiesbaren voor de kiescolleges van het departement, aan te stellen eveneens door de kantonnale assemblées. Bij de lijsten hoorde ook de vermelding van de 30 hoogst aangeslagenen, gerangschikt naar hoogte van de betaalde belastingen, waaruit de eerste consul zelf benoemingen kon doen in het kiescollege.

B. KIEZERSLIJSTEN VOOR DE STEMMING VAN HET GRONDWETSPROJECT, 1815

18 juli 1815 proclameerde Willem I dat de Belgische notabelen zouden opgeroepen worden om een oordeel te vellen over het Grondwetsproject dat Noord en Zuid in een definitieve staatkundige eenheid moest brengen (7). De gemengde commissie, belast met de herziening van de reeds bestaande grondwet voor het Noorden, was klaar gekomen met haar werkzaamheden. Na veel discussie en in de essentiële geschilpunten toch gekortwiekend door de 8 artikelen

(5) GILISSEN (J.), *op cit.*, p. 48-49.

(6) VAN NIEROP (L.) : *De honderd hoogst aangeslagenen te Amsterdam in 1813*, Economisch Historisch Jaarboek, XI, 's Gravenhage, p. 3 e. v.

WIERSUM (E.) : *De honderd hoogst aangeslagenen te Rotterdam in 1813*, *ibidem*, XVI, p. 166 e. v.

MOLL (W.) : *De honderd hoogst aangeslagenen te 's Gravenhage in 1813*, *ibidem*, XIX, p. 3 e. v.

MULDER (A.) : *De honderd hoogst aangeslagenen te Middelburg in 1812*, *ibidem*, XVII, p. 81 e. v.

Voor een gedeeltelijk overzicht van het bewaarde materiaal in de Belgische departementen, zie : VERVAECK (S.) : *Enkele Bronnen uit de Franse Tijd*, o. c., p. 79-86.

(7) *Pasinomie*, 2e série, II, pp. 275-276.

van Londen (waarbij de geallieerden enkele onontkoombare voorwaarden voor de hereniging hadden gesteld), waagde men het project aan de goedkeuring van de „Natie” voor te leggen. Hierover bestond geen twijfel : in 1815 was het normaal dat het „wettelijk land” alleen bestond uit een minieme groep notabelen.

Hoe ook, het grondwetsvoorstel deed een enorme politieke stofwolk oplaaien. De clerus begon een verbeterd offensief tegen een aantal artikelen betreffende de godsdienstgelijkheid. In de politieke geschiedenis is deze periode voldoende belicht om ons hier tot deze korte situering te beperken. Ook in ons bestek vraagt deze gebeurtenis een grote aandacht, om verschillende redenen.

1) In het algemeen beeld van sociale structuren verdient in deze periode de toplaag een speciale interesse als enige en onbetwiste protagonist van het politieke spel.

2) We leren de notabelen kennen in een overgangperiode van politiek gezag en ook van politieke opties.

3) We hebben een interessant vergelijkingspunt met de lijsten van Gardes d'Honneur waarvan we verder het belang onderlijnen. 1813, eindpunt en 1815, beginfase : twee zeldzame referentiepunten voor de sociale geschiedenis.

4) Het prachtig archief van de Staatssecretarie op het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage biedt een niet dikwijls voorhanden kans om zeer volledige inlichtingen te verzamelen.

Een meer diepgaande analyse van deze bron is dus gewenst. We beperken ons nu tot het essentiële.

De proclamatie voorzag dat één notabele per 2.000 inwoners zou stemmen. Per arrondissement moesten de lijsten worden opge maakt. Ze bevatten de zeer diverse inlichtingen, die we reeds kennen van de Franse tijd, volgens het principe van de „statistique personnelle”. De archiefbundels bewaren verschillende ontwerprijsten die eveneens belangwekkende gegevens inhouden. Heel veel bekwaam personeel was met de Franse troepen mee teruggetrokken. Alle kaders moesten dringend aangevuld worden. Dikwijls vinden we op de lijsten de voorstellen om zekere functies waar te nemen.

1604 notabelen werden op de lijsten gebracht. Gedurende acht dagen konden alle actieve burgers de lijst inzien en eventueel protest aantekenen. Op 5 augustus werden de lijsten officieel goedgekeurd. Met de protesten was geen rekening gehouden (8).

(8) Pasiemie, 2e série, II, p. 284.

Het proces-verbaal van de verkiezingen werd op 18 augustus gepubliceerd. 527 notabelen stemden voor, 796 stemden tegen en 281 onthielden zich (9).

C. DE KIEZERSLIJSTEN VAN DE HOLLANDSE TIJD

Zoals voor de Franse tijd zijn er weinig bewaarde kiezerslijsten van de Hollandse tijd. De reden ligt voor de hand : van echte verkiezingen was niet veel sprake. De koning hield elk benoemingsrecht strak in handen — vanaf de eerste Kamer der Staten-Generaal tot het gemeenteraadslid van een dorp —. De vereiste lijsten waren er slechts om dit werk volgens bepaalde criteria wat te vergemakkelijken. „Les arrêtés royaux évitent l'emploi du terme *élus*”, schrijft Gilissen zeer pertinent in zijn werk over de volksvertegenwoordiging in België sinds 1790 (10). Dit werk geeft een goed résumé van de vier Koninklijke Besluiten — twee voor de steden in 1817 en 1824 en twee voor het platteland in 1818 en 1825 —, die alle bepalingen bevatten inzake stemrecht. Men moet daarbij voor ogen houden, dat de wetteksten alleen een „idealistisch” beeld weergeven, waarbij de levende en zeer waakzame hand van de centrale regering niet naar voren komt. Het volstaat om de archieffiassen van het departement voor Binnenlandse Zaken-Geheim in te kijken om te beseffen hoezeer alles werd bedisseld van hogerhand (11). In rapporten van en instructies naar de goeverneurs der provincies werd elke benoeming in de mate van het mogelijke zorgvuldig voorbereid.

Voor ons zijn alleen de naamlijsten interessant die de ontvangers van rechtstreekse belastingen moesten opmaken. Voor 1824 te Gent bij voorbeeld zijn zulke lijsten bewaard (12). Per ontvangstkantoor van belastingen werden er twee soorten lijsten aan het stadsbestuur overgemaakt. De eerste bevat alle personen, die minstens 50 guldens betaalden aan rechtstreekse belastingen, patentrecht niet inbegrepen. De tweede soort gaf dezen aan die op dezelfde wijze meer dan 100 guldens betaalden. Zulke lijsten vormden de basis om de kiesgerechtigden en de kiezers voor de gemeenteraad aan te duiden. De lijsten geven naam en adres, niet het beroep.

(9) Pasiemie, 2e série, II, pp. 302-304.

(10) GILISSEN (J.), o. c., pp. 60-73.

(11) A. R. 's Gravenhage.

(12) S. A. Gent, modern archief, H 5. Er waren in 1824 te Gent 920 personen die tussen de 50 en de 100 guldens aan directe belastingen betaalden, zonder het patentrecht; 752 personen betaalden meer dan 100 guldens. De *Wegwijzer van Gent* gaf voor 1824 een totaal van 70.000 inwoners.

D. DE KIEZERSLIJSTEN VAN 1830-1914

Hieronder verstaat men de naamlijsten van personen, die aan de voorwaarden, vereist door de wet, voldeden om deel te nemen, aan de verkiezing van volksvertegenwoordigers, senatoren, provincieraadsleden en gemeenteraadsleden. Voor wat betreft de geschiedenis en de organisatie van deze instelling moeten wij een grondig onderscheid maken tussen de lijsten van de periode 1830-1894 en de lijsten van 1894-1914. Beide groepen van lijsten duiden een zekere sociale differentiatie aan. In 1894 werd echter artikel 47 van de grondwet in verband met de kieswetgeving grondig gewijzigd. De voorwaarden om kiesgerechtigd te zijn werden in die mate uitgebreid, dat de lijsten vanaf dat ogenblik als bron voor de sociale geschiedenis een vollediger beeld van de bevolking geven, echter met het gevolg dat de breuklijn tussen arm en rijk minder duidelijk wordt.

VERKIEZINGEN VOOR HET NATIONAAL KONGRES (1830)

Vóór de eigenlijke periode van het cijnskiesrecht, 1831-1894, moeten we één enkele verkiezing vermelden die volgens enigszins andere normen verliep. Bij besluit van 10 oktober 1830 bepaalde de Voorlopige Regering de voorwaarden om kiezer te zijn voor het Nationaal Kongres. Een eerste categorie burgers werd toegelaten tot het stemrecht op basis van een differentiële cijns die varieerde tussen een minimum van 13 fl. tot een maximum van 150 fl. aan rechtstreekse belastingen. De inwoners van Brussel stad en de bewoners van de buitengemeenten in de provincies Oost- en West-Vlaanderen en Henegouwen moesten minstens 150 fl. betalen. De laagste cijns, deze van minstens 13 fl., gold voor enkele kleine steden in de provincie Luxemburg.

Behalve deze cijnskiezers nu werden ook een aantal beroepen en diploma's vrijgesteld van enige cijnsvoorwaarde. Dit was het geval voor de raadsheren van de hoven van beroep, de rechters van eerste aanleg, de vrederechters, de advocaten, de pleitbezorgers, de notarissen, de bedienaars van de eredienssten, de hogere officieren vanaf kapitein en de doctores met een diploma uit één van de universitaire faculteiten.

Statistisch gaf dit volgend resultaat : (13)

1. cijnskiezers	— steden	14.979
	— platteland	23.450
2. bekwaamheidskiezers	— steden	3.201
	— platteland	4.469
	Totaal	<u>46.099</u>

PERIODE 1830-1894

Artikel 47 van de grondwet bepaalde de voorwaarden om tot het kiezerskorps te kunnen behoren. Om te mogen deelnemen aan de algemene verkiezingen (wetgevende kamers) moesten volgende voorwaarden vervuld zijn :

- Belg zijn door geboorte of door grote naturalisatie ;
- Tenvolle 25 jaar zijn ;
- Een bedrag aan rechtstreekse belastingen betalen (14).

Het vormde de basis van het kiesstelsel gedurende de XIXde eeuw. Wie een bepaald bedrag rechtstreekse belastingen betaalde, was gerechtigd om deel te nemen aan de verkiezingen. Dit bedrag rechtstreekse belastingen schommelde in functie van de woonplaats. In de periode 1830-1848 kon dit van 20 tot 100 gulden belopen. Een Brusselaar was stemgerechtigd zo hij 80 gulden of meer betaalde.

De voorwaarden om kiesgerechtigd te zijn werden in de loop van deze periode dikwijls gewijzigd (15). Tot 1848 was de verplichte cijns differentieel : de vereiste belastingssom lag hoger voor de stedeling dan voor de plattelandsbewoner. In 1848 werd de kiescijns uniform en gebracht op 20 florijnen of 43,32 fr.

Het was niet voldoende de cijns te betalen in het jaar der verkiezingen zelf. Artikel 3 van de wet 3-3-1831 stipuleerde, dat het vereiste bedrag eveneens moest betaald worden het jaar vóór de verkiezingen. De wet van 1-4-1843 bepaalde, dat de cijns uitsluitend bestaande uit grondbelasting, gedurende twee opeenvolgende jaren moest betaald worden en deze samengesteld uit grond-, personele- en patentbelasting gedurende drie opeenvolgende jaren.

(13) *Exposé de la situation du Royaume (période décennale 1841-1850)*, Brussel, 1852, titel III, p. 7-13.

(14) Voor deze belastingen zie de hoofdstukken onder „Fiskale bronnen”.

(15) Veroordeelden, zwakzinnigen, houders van prostitutiehuizen, enz. konden, al voldeden ze aan de drie voorwaarden om kiesgerechtigd te zijn, geen kiezer zijn.

Voor de provinciale verkiezingen waren de voorwaarden dezelfde, met dien verstande dat de gewone of kleine inburgering volstond. Hier werd eveneens in 1848 de cijns op 42,32 fr. gebracht. De wet van 12-6-1871 verlaagde dit bedrag tot 20 fr.

Voor de gemeenteraadsverkiezingen moesten volgende voorwaarden vervuld zijn : tenvolle 21 jaar oud zijn ; werkelijk in de gemeente wonen vanaf de 1ste januari van het verkiezingsjaar ; en tenslotte een cijns betalen, die in verhouding tot het bevolkingscijfer varieert van 15 tot 100 gulden. In 1848 werd dit bedrag voor iedereen hetzelfde : 42,32 fr. In 1870 werd het verlaagd tot 10 fr.

De kieswethervorming van 24-8-1883 schiep aan de zijde van het cijnskiezerskorps een categorie van kiezers, die vrijgesteld waren van de cijnsvoorwaarde. Deze nieuwe kiezers, de capacitairen, moesten aan de algemene voorwaarden van burgerschap, ouderdom en domicilie voldoen en bovendien kunnen bewijzen, dat ze een bepaald onderwijs hadden genoten.

De kiezerslijst nu is een lijst van personen, die aan de gestelde eisen voldeden. Tot voor 1848 werd er een onderscheid gemaakt tussen de lijst van stemgerechtigden voor de kamers, de provincie en de gemeente. Met de uniformiteit van de kiescijns in 1848 viel ook dit onderscheid weg. Er was nog slechts één lijst, verdeeld in drie delen. De hoofdlijst bevatte de kiezers voor kamer en senaat ; een eerste supplement bevatte de personen, die alleen konden deelnemen aan de provincie- en gemeenteraadsverkiezingen, het tweede supplement de kiezers, die alleen stemgerechtigd waren voor de gemeente.

Artikel 16 van de wet van 3-3-1831 bepaalde dat deze lijsten permanent zijn, d.i. eens gevormd blijven ze in gebruik. Ze dienden echter jaarlijks herzien te worden tussen 1 en 15 april door het kollege van burgemeester en schepenen. Zij brachten de nodige wijzigingen aan, steunend op de belastingsrollen en rekening houdend met de overlijdens, de faillissementen en de veroordelingen (16).

Van elke stemgerechtigde worden volgende gegevens verstrekt : naam en voornamen, plaats en datum van geboorte, beroep, adres en tenslotte een bedrag aan rechtstreekse belastingen. Rond 1850 worden de lijsten wat betreft de belastingen gedetailleerder. De bedragen aan grond-, personele- en patentbelasting worden afzonderlijk vermeld (17).

(16) De wet van 1-3-1843, artikel 5 beval reeds dit onderscheid. Nog in 1847 werd dit niet toegepast, zoals blijkt uit de Brusselse kiezerslijsten van die tijd.

(17) Wet van 1-3-1843, art. 5.

Nadat op 15 april van ieder jaar de herziening beëindigd was moest het kollege van burgemeester en schepenen de lijst sluiten en bevel geven tot publikatie ervan. De eerste zondag na het sluiten van de lijst werd deze uitgehangen. Tijdens een termijn van tien dagen werden dan klachten over gebeurlijke fouten aanvaard.

Slordigheid en onvolledigheid zijn twee kenmerken van de administratie van de eerste helft van de XIXde eeuw. Dit blijkt uit de bijgevoegde lijsten, die in deze periode soms meer dan de helft van de stemgerechtigden bevatten.

Is deze bron nu representatief voor de studie van een sociale klasse? In hoeverre stroken de belastingsgegevens met de waarheid? De wet verplichtte niet het ganse bedrag aan belastingen op te geven. De aanduiding, dat aan de cijns voldaan werd, was voldoende. En inderdaad dikwijls dekken de opgegeven bedragen de betaalde belastingen niet. We staan hier niet noodzakelijk voor de volledig betaalde belasting (18). Op welke rollen gaan de cijfers van de kiezerslijsten terug? De kiezerslijsten waren immers permanent. Was het nodig verbeteringen aan te brengen, als de cijfers van twee of meer opeenvolgende jaren geen grote verschillen vertoonden? Was het nodig veranderingen aan te brengen, zo de kiezer aan de cijns bleef voldoen? In hoever konden de kiezerslijsten de belastingen vermelden van gronden in een andere gemeente of provincie gelegen? Betekenen al deze vragen de doodsteek voor de kiezerslijsten als bron voor sociale stratifikatie? Het is zeker moeilijk te aanvaarden, dat men bij het optekenen van de belastingen voor iedere persoon een andere norm heeft genomen. De verhoudingen zullen voor de ganse kiezerslijst wel ongeveer gelijk liggen. Daarenboven mogen wij niet

(18) Dit blijkt uit een vergelijking van de belastingsgegevens van de lijsten der kiesbaren tot de senaat en de kiezerslijsten van 1850 betreffende enkele Brusselsaars :

Naam	Lijst der kiesbaren voor de senaat			Kiezerslijst		
	Brussel	Buiten Brussel	Totaal	Brussel	Buiten Brussel	Totaal
Becquet J. H.	1.644	500	2.144	1.849	—	1.849
Bovie Ph.	1.750	400	2.150	1.676	—	1.676
Caroly A. M.	648	1.500	2.184	784	—	784

uit het oog verliezen, dat wij hier over een zeer belangrijke en volledige lijst beschikken van personen, die allen tenminste een som van 42,32 fr. betaald hebben aan rechtstreekse belastingen. Dit betekent, dat alwie van deze laag deel uitmaakt, beschikt over het politieke privilege te kunnen kiezen op basis van zijn belasting.

Een ander positief element van deze lijsten is het feit, dat jonge vooraanstaanden vermeld worden, die niet konden voorkomen op de lijsten der kiesbaren tot de senaat, daar zij de ouderdom van 40 jaar nog niet bereikt hadden (19).

PERIODE 1894-1914

De kieswetgeving werd grondig gewijzigd door de wet van 12-4-1894 (20). Het algemeen meervoudig stemrecht werd ingevoerd. Om te kunnen deelnemen aan de verkiezing van de wetgevende kamers moest men aan volgende voorwaarden voldoen : Belg zijn en van het mannelijk geslacht; tenminste één jaar gedomicilieerd zijn in een Belgische gemeente; voor de kamer van volksvertegenwoordigers moest men 25 jaar oud zijn, voor de verkiezing van de senaat 30 jaar. Daarenboven werd *één supplémentaire stem* toegewezen aan de kiezer-echtgenoot of weduwnaar-met-kind(eren), 35 jaar oud, zo hij tenminste 5 fr. aan personele belasting betaalde voor zijn woning, ofwel de kiezer-eigenaar van onroerende goederen met een kadastraal inkomen van tenminste 48 fr. (21). *Twee supplémentaire stemmen*

(19) Een uitwerking van de kiezerslijst van Brussel voor 1870 gaf volgende ouderdomsstructuur. Het betreft hier kiesgerechtigden, die 500 fr. en meer betaalden aan belastingen volgens de kiezerslijst. Hun aantal bedroeg 454 personen, waarvan 74 % een ouderdom hadden schommelend tussen de 41 jaar en de 70 jaar. 57 personen of 12 % waren jonger dan 40 jaar en konden dus niet voorkomen op de lijsten van kiesbaren tot de senaat, al voldeden zij aan de cijnsvoorwaarde.

Voor de kiezerslijst van Antwerpen 1858 werd eveneens een leeftijdsstructuur opge maakt. We namen hier de 183 hoogste belastingbetalers, d.w.z. diegenen die minstens 300 fr. belasting betaalden aan kadastrale, personele - of patentbelasting volgens de kiezerslijst. En we vonden onder hen 89 % van minstens 40 jaar oud, 9 % jonger dan 40 jaar en 2 % zonder opgave van leeftijd. Onder de 454 personen van Brussel was het percentage jongeren groter dan onder de 183 van Antwerpen. Dit kan ons niet verwonderen, het bevestigt dat grote rijkdommen doorgaans pas op latere leeftijd worden verkregen. Het inzicht in de evolutie van de gegoede families neemt dus toe, wanneer we in opeenvolgende jaren en opeenvolgende generaties de gegevens van kiezerslijst en verkiesbaren voor de senaat met elkaar verbinden.

(20) *Pandectes belges*, 1898, dl. 60, kolom 113 en vlg.

(21) Of de eigenaar van een inschrijving op het grootboek van de openbare schuld, ofwel de eigenaar van een belgisches renteboek van 100 fr. Zo hij twee of drie vormen van dit eigenaar-zijn in zich verenigde, kreeg hij hiervoor slechts één supplémentaire stem toegewezen.

werden toegewezen aan de 35-jarige echtgenoot, die tenminste 5 fr. personele belasting betaalde en daarenboven eigenaar was van onroerende goederen met een kadastraal inkomen van 48 fr. of meer. Dus de vorige supplementaire stem kon gekumuleerd worden, zo men aan de voorwaarden voldeed. Aan de drager van een universitair diploma of van een getuigschrift van volledig middelbare studiën, werden ook twee supplementaire stemmen gegeven. Van dit voorrecht genoten ook een aantal vooraanstaanden als ministers, ministers van state, parlamentsleden, griffiers van het parlement, funktionarissen van het departement van buitenlandse zaken, de hogere ambtenaren van de ministeriële departementen, magistraten, advokaten, geneesheren, notarissen, bestuurders van scholen, legerofficieren, geestelijkheid, enz.

Dus een kiezer kon maximaal over drie stemmen beschikken voor de wetgevende kamers : een gewone stem, en twee supplementaire stemmen.

Voor de gemeenteraadsverkiezingen lag de toestand ietwat anders. Naast de algemene voorwaarden van burgerschap en ouderdom moest de burger om kiesgerechtigd te zijn voor de gemeenteraad tenminste drie jaar in de gemeente wonen. Hier werden ook supplementaire stemmen toegekend, maar met in sommige gevallen enigzins andere bepalingen.

Kreeg *één supplementaire stem* : de kiezer-echtgenoot of weduwnaar-met-kinderen, die 5 fr. personele belasting betaalde in een gemeente van minder dan 2.000 inwoners. Dit bedrag aan personele belasting moest 10 fr. bedragen in een gemeente van 2.000 tot 10.000 inwoners, 15 fr. in gemeenten vanaf 10.000 inwoners. Deze supplementaire stem werd ook toegewezen aan de kiezer-eigenaar van onroerende goederen met een kadastraal inkomen van 48 fr.

Kreeg *twee supplementaire stemmen* : de kiezer die aan de twee voorgaande voorwaarden voldeed ; de kiezer-eigenaar van onroerende goederen met een kadastraal inkomen van tenminste 150 fr. ; de drager van een universitair diploma of van een getuigschrift van volledig middelbare studiën ; vooraanstaanden zoals hierboven genoemd.

De kiezer-echtgenoot, die 5, 10 of 15 fr. personele belasting betaalde en tevens eigenaar van een onroerend goed met een kadastraal inkomen van 150 fr. ; de kiezer-echtgenoot tevens eigenaar van een onroerend goed met een kadastraal inkomen van 48 fr. en drager van een universitair diploma, de kiezer-eigenaar (48 fr. of 150 fr.)

drager van een diploma of vooraanstaande, kumuleerden drie supplementaire stemmen.

Dus een kiezer voor de gemeenteraad kon maximaal over vier stemmen beschikken.

De kiezerslijsten van na 1894 worden dus heel wat uitgebreider. Alle mannelijke Belgen, die aan de algemene voorwaarden voldoen worden opgetekend. De sociale differentiatie is vager als bij de voorgaande lijsten, waar we over uitvoerige belastingsgegevens beschikken. Het aantal stemmen structureert de groep kiezers; immers de redenen waarom een kiezer stemmen kumuleert wordt aangegeven.

E. DE VERKIESBAREN VOOR DE SENAAT

Om in deze selekte groep te worden opgenomen moest men in 1831 (22) :

- Belg zijn (door geboorte of grote naturalisatie);
- in het bezit zijn van zijn burgerlijke en politieke rechten;
- gedomicilieerd zijn in België;
- minstens 40 jaar oud zijn;
- minstens 1.000 gulden (2.116,40 F.) aan rechtstreekse belasting betalen (dus grond-, personele- en patentbelasting samen).

Werd in een provincie het minimum van 1 verkiesbare per 6.000 inwoners niet bereikt, dan mochten ook de hoogst-aangeslagenen-beneden-1000 gulden worden opgenomen.

Slechts in 1894 werd aan de fiscale voorwaarden getornd (23). Verkiesbaar werd dan :

- wie 840 F. grondbelasting betaalde, wat overeenkwam met 12.000 F. kadastraal inkomen;
- of hij die in totaal minstens 1200 F. direkte belasting betaalde.

Het opstellen van de lijsten gebeurde door de Bestendige Deputatie. Ter inzage van het publiek, werden zij aanvankelijk op de greffie van het provinciebestuur gelegd (24), maar reeds in 1832 werd de publikatie in het *Bestuurlijk Memoriaal van de Provincie*

(22) Wet van 3-3-1831, Titel IV, 42. (*Pasinomie*, 1830-1831, blz. 239).

(23) Wet van 11-4-1894. (*Moniteur*, 12-4-1894), art. 3 (*Pasinomie*, 1894, blz. 165).

(24) Wet van 3-3-1831, Titel IV, 44 en 45.

voorgeschreven (25). Voor bepaalde jaren werd de lijst voor gans België gepubliceerd in de *Almanach royal*.

Deze lijsten geven voor elke verkiesbare : familienaam, voornamen of initialen, gemeente van domicilie, beroep, geboorteplaats en -datum en later ook de gemeenten waar betrokkenen belasting betaalden, maar deze laatste inlichtingen zijn niet altijd volledig. Globaal genomen staan we hier voor een selectie van hoog-aangeslagenen en in het bijzonder van grootgrondbezitters aan wie de mogelijkheid om een bepaalde politieke rol te spelen werd voorbehouden. We wijzen in dit verband op de bijzonder hoge som van 1000 gulden, welke door personele- of patentbelasting alléén nauwelijks te bereiken was. En toen doorheen de tweede helft van de XIXde eeuw de meer typisch burgerlijke vormen van rijkdom in aantal en omvang toenamen werden de grondeigenaars nog eens bijzonder bevoorrecht door de maximum voorwaarde van 12.000 F. kadastraal inkomen alléén t.o.v. 1200 F. personele-, patent- en grondbelasting samen.

F. KIEZERSLIJSTEN VOOR DE KOOPHANDELSRECHTBANK

De lijsten waarvan hier sprake zijn meest bekend als lijsten van „*Négociants notables*” en alleen deze naam reeds wekt de interesse als mogelijk stratificatiemiddel. Een aandachtige kritiek is echter geboden vooraleer men de handelaars op deze lijsten gaat bestempelen als de voornaamste.

De koophandelsrechtbanken werden ingericht bij decreet van de assemblée constituante op 24 augustus 1790 (26). Specifiek onderdeel van de rechterlijke macht zouden de rechters van deze instelling geen gewone magistraten zijn, maar wel handelaars of teruggetrokken handelaars. Het lag in de bevoegdheid van de uitvoerende macht om deze rechters te benoemen uit gekozen personen. Hier begint de verwarring : wie ging kiezen ? Artikel 7 van het decreet bepaalde : „les juges de commerce seront élus dans l'assemblée des négocians, banquiers, marchands, manufacturiers, armateurs et capitaines de navire, de la ville ou le tribunal sera établi”. De departementele overheid moest de lijsten van kiezers opstellen. Buiten de zeer algemene bepaling van artikel 7 was er geen criterium van aantal of belangrijkheid bepaald.

(25) Wet van 14-4-1832.

(26) *Pasinomie*, 1e serie, dl. 1, p. 310. (Décret sur l'organisation judiciaire).

De napoleontische wetten ter zake waren amper iets minder vaag. Artikels 618 en 619 van de Code de commerce leren ons dat de prefect de meest aanbevelingswaardige kooplui moet uitkiezen en dat hun aantal niet lager mocht zijn dan 25 in steden van minder dan 15.000 inwoners. In grotere steden moest dit getal aangevuld worden met één kiezer per 1.000 inwoners (27). Het speciale decreet betreffende de organisatie van de koophandelsrechtbanken van 6 oktober 1809 liet de willekeur om op de lijst aangeduid te worden bestaan (28).

Onder Hollands bestuur bleef dezelfde toestand verder duren. In 1832 kwam de bevoegdheid om de kiezerslijsten op te stellen toe aan de bestendige deputaties der provincies maar steeds volgens vage voorwaarden (29).

In gewone omstandigheden gaf de prefect, later de gouverneur opdracht aan het gemeentebestuur om kandidaten voor te stellen. De stadsmagistraat schoof de opdracht dan door naar de kamer van koophandel (30). De politieke gezindheid heeft echter een even grote rol gespeeld als de belangrijkheid van de handelsbedrijvigheid. Men hoeft maar even enkele hoogtepunten van politiek antagonisme van naderbij te bekijken. Een K. B. van 25 februari 1817 legde aan alle leden van de rechterlijke macht de verplichting op om de eed van gehoorzaamheid aan koning en grondwet af te leggen. De sfeer van politieke spanning rond deze fameuze eed was nog ver van geluwd en de weerslag ervan is duidelijk te merken in de procedures rond het aanstellen van rechters in de koophandelsrechtbanken (31). Een nog duidelijker voorbeeld vonden we te Gent in 1832 waar twintig onbetwistbaar zeer belangrijke patentbetalers van de lijst werden geschrapt om wille van hun orangistische sympathieën. Goeverneur Lamberts de Cortenbach verving ze door 51 nieuwgerechtigden op de lijst te plaatsen (32).

Deze toestand duurde tot 1869 en gaf aanleiding tot heel wat

(27) *Code Napoléon. Code de commerce, livre IV : „de la juridiction commerciale”, loi décrétée le 14 septembre 1807, promulguée le 24, titre premier.*

(28) *Pasinomie, 1e serie, dl. 14, p. 406.* (Décret concernant l'organisation des tribunaux de commerce.

(29) *Pasinomie, 3e série, dl. 2, p. 482.*

(30) Wij verwijzen hier naar talrijke voorbeelden van dergelijke procedure in het Antwerps stadsarchief, M. A., 519 en in het Gentse stadsarchief, M. A., K 33/1.

(31) Zie b.v. de weerslag in de Gentse koophandelsrechtbank bij MEES-BRAUN (E.), *Le Tribunal de Commerce de Gand (1798-1898)*, Gent, 1898, blz. 63-66.

(32) Bedoeld voorbeeld lokte een zeer hevige polemiek uit in de *Messenger de Gand et des Pays-Bas* van 18, 23, 24 en 25 april 1832.

kritiek. De kamers van koophandel, die normaal advies moesten verschaffen, leden evengoed onder een verouderde structuur. Op het ontwerp van lijsten in 1866 te Antwerpen schreef iemand verantwoordigd over „une vieillerie hors de saison” (33). In de wet van 18 juni 1896 — wet betreffende de organisatie van de rechterlijke macht — kwamen dan eindelijk objectieve bepalingen. Artikel 36 bepaalde dat men handelaar of nijveraer moest zijn en een patentbelasting betalen van 42,32 Fr. Artikel 37 voegde daar de verplichting bij om ingeschreven te zijn op de kiezerslijsten voor de gemeenteraad (34).

Aan deze wetsbepalingen kwam nog weinig verandering. Met de kritiek op de patentbelasting voor ogen kunnen we ons een idee vormen over de belangrijkheid van deze lijsten om de voornaamste handelaars van een stad te leren kennen. Eén belangrijk aspect was aan de aandacht van de wetgevers in 1869 alvast voorbij gegaan : de enorme groei en het belang van naamloze en coöperatieve maatschappijen. Beheerders van dergelijke instellingen kregen inderdaad geen plaats op de kiezerslijsten. Dit gebeurde pas met de wet van 24 juni 1913 (35).

Misschien zijn de lijsten van voor 1869 wel de belangrijkste voor de sociale geschiedenis. Hun grotere subjectiviteit betekent tevens een meer persoonlijke weerspiegeling van de sociale, eigentijdse werkelijkheid. Meer wellicht dan het toevallig beantwoorden aan meer objectieve en preciese, maar ook steeds onvolledige wetsbepalingen.

G. DE KIEZERSLIJSTEN VAN DE WERKRECHTERSRAAD

Over de praktische bruikbaarheid van de kiezerslijsten voor de werkrechttersraad en hun staat van bewaring kan op dit ogenblik niet zo heel veel gezegd worden. Als bron voor een of andere sociale stratificatie zijn ze, voor zo ver ons bekend is, nog niet gebruikt. Voor de specifieke arbeidersgeschiedenis heeft alleen dr. S. H. Scholl, O. P. een tamelijk uitgebreide analyse gemaakt van de Gentse werkrechttersraad (36).

(33) Stadsarchief Antwerpen, M. A., 1043.

(34) *Pasinomie*, 4e série, dl. 4, p. 207.

(35) *Pasinomie*, 5e série, dl. 4, p. 227-236. Zie ook : *Pandectes Belges*, dl. 60, p. 203-206.

(36) SCHOLL (S. H.), *Bijdragen tot de Geschiedenis der Gentse Arbeidersbeweging*, dl. 1 (1815-1875), Brussel, 1957, 3e hoofdstuk, pp. 178-227. Dit derde hoofdstuk is een aangevulde heruitgave van een artikel, „*De Gentse Werkrechttersraad, de oudste van België (1810-1859)*”, *De Gids op maatschappelijk Gebied*, nov. 1956, pp. 1047-1080. We hebben er dankbaar verschillende inlichtingen uit geput.

In de reeks instellingen, waarvoor kiezerslijsten werden opgesteld en op die wijze de weergave zijn van een bepaald sociaal patroon, neemt de werkrechtensraad een niet onbelangrijke plaats in. Een plaats, die trouwens steeds belangrijker wordt doorheen de verschillende regimes van wetgeving, vanaf de napoleontische tijd tot in onze eeuw. Het is één van die uitzonderlijke bronnen waar in theorie totaal verschillende en aan elkaar tegengestelde sociale krachten samen vermeld worden. Het is een instelling waar het principe van algemeen stemrecht een eerste — en aarzelende — praktijk kent. We menen ons daarom toch te moeten wagen aan een kort overzicht.

Een wet van 18 maart 1806 richtte een eerste „Conseil de Prud'hommes” in te Lyon. De wet werd gevolgd door een algemeen decreet op 11 september 1809 (37). Het was zonder twijfel een patroonaal initiatief. Het getuigde van de algemene bezorgdheid om aan het snel groeiende fabrieksproletariaat alle middelen tot verzet te ontnemen (wet op de coalitie, werkboekjes...). In theorie een gemengde raad van patroons en arbeiders om kleinere arbeidsgeschillen op te lossen en aan bepaalde tuchtreglementen te onderwerpen, waren deze raden van prud'hommes in de eerste plaats psychologische en praktisch ook meer handelbare tussenstadia naar de meer tijdrovende gewone wetsprocedures waar bovendien magistraten, niet vertrouwd met de industriële realiteit, recht moesten spreken. Arbeiders — zelfs patentplichtigen zoals de wet vereiste — kwamen er amper bij kijken.

Een sprekende illustratie vindt men te Gent waar bij keizerlijk decreet van 28 augustus 1810 de eerste werkrechtensraad van de Belgische departementen werd ingericht. Toen op 15 november 1810 de eerste verkiezingen plaatsgrepen hadden 38 personen zich laten inschrijven, waaronder 31 fabrikanten!

In het onafhankelijk België wacht men tot 9 april 1842 om een algemene wet uit te vaardigen (38). De wet voorzag de oprichting van werkrechtensraden in 17 steden : Antwerpen, Brussel, Leuven, Kortrijk, Oostende, Ieper, Aalst, Lokeren, Ronse, Sint-Niklaas, Bergen, Charleroi, Doornik, Luik, Verviers, Aarlen en Namen.

(37) *Pasinomie*, 1e série, dl. 14, pp. 386-392, „Décret contenant le règlement sur les conseils de prud'hommes”.

Art. 14 : Tout marchand-fabricant, tout chef d'atelier, tout contre-maitre, tout teinturier, tout ouvrier désigné dans la loi du 18 mars 1806, qui voudra voter dans l'assemblée sera tenu de se faire inscrire sur un registre à ce destiné qui sera ouvert à l'Hôtel-de-Ville. Nul ne sera inscrit que sur la présentation de sa patente. Les faillis seront exclus.

Art. 15 : Pour la première année seulement de la création du conseil, le maire dressera la liste des votans, qui seront seuls admis à l'assemblée.

(38) *Pasinomie*, 3e série, dl. 12, pp. 111-122.

Voor het overige hield men zich aan de napoleontische decreten. De belangstelling bleef slapjes. Niet zelden waren er te Gent minder dan 10 stemgerechtigden aanwezig om een nieuwe raad te kiezen.

Op 7 februari 1859 trad een nieuwe wet in voege, die onze volle aandacht verdient (39). Bij lektuur van de parlementaire debatten, van de motiveringen der rapporteurs en ten slotte van de wettekst zelf blijkt, hoe onze wetgevers een hele reeks noodwendigheden met elkaar wilden verzoenen. Wou men van de raden een goed gebruik maken dan moest de belangstelling ervoor vergroot worden, voornamelijk langs de kant der arbeiders. Er stelde zich echter een onmiddellijke restrictie : de patronale belangen wilden zich geen numerieke minderheid veroorloven. Terzelfdertijd wou men de verschillende nijverheidstakken vertegenwoordigd zien. Het resultaat was dan ook niet te schitterend. Een eerste aanval op de wet kwam van misschien onverwachte zijde, deze der rechtsgeleerdheid. In 1860 brak de bekende Ad. Dubois de wet af als onbruikbaar voor het gestelde en niet betwiste doel (40).

Voor wat de kiezerslijsten betreft, noteren we even de belangrijkste artikels :

(4) Elke patroon en elke arbeider met een werkboekje kwamen in aanmerking, op volgende voorwaarden :

- (6) — Belgische nationaliteit bezitten ;
 - 25 jaar ten volle oud zij ;
 - domicilie en werkplaats in het rechtsgebied van de raad hebben ;
 - kunnen lezen en schrijven.

(7) Enkele categorieën kwamen van rechtswege op de lijst :

- a) Kiezers voor de koophandelsrechtbank.
- b) Arbeiders, dragers van :
 - onderscheiding, bepaald bij K. B. van 7-11-1847 ;
 - spaarboekje met minimum 100 Fr ;
 - diploma van moed en toewijding.

(10) Ook ex-patroons en ex-arbeiders konden in aanmerking komen.

(39) *Pasinomie*, 3e série, dl. 29, pp. 43-60.

(40) Dubois (A.), *De l'Élection des prud'hommes*, La Belgique judiciaire, t. XVIII, n° 99, 9-XII-1860, pp. 1570-1583.

(8) De gemeentelijke overheid stelde een voorlopige keuze op; de Bestendige Deputatie moest de lijst bekrachtigen.

Gewoonlijk werd de politie belast om bij de patroons zelf om een aantal arbeiders-kandidaten voor de lijst te verzoeken. Was het gemeentebestuur nog niet zeker dan waren er voldoende officiële toelichtingen, die leerden dat alleen arbeiders „van onberispelijk gedrag” in aanmerking konden komen (41).

Het interessantste fenomeen rond deze nieuwe wet was echter de reactie langs arbeiderszijde. De Belgische arbeidersbeweging was juist haar autonome, georganiseerde actie begonnen. Dr. Scholl geeft in zijn werk enkele interessante voorbeelden van de inspanningen der Gentse arbeidersgroeperingen om in de raad medezeggingschap te verkrijgen. Het verschijnsel bleef niet tot Gent beperkt (42).

Samengevat kunnen we zeggen dat de kiezerslijsten vanaf 1859 plots veel meer bezet geraken met namen. Op de verkiezingen zelf verschenen weinig arbeiders. Enkele cijfers uit het werk van Scholl illustreren zulks.

- Op de verkiezingen van 29 december 1857 en 27 december 1858 waren er 8 stemgerechtigden. In 1860, op de eerste verkiezing na de uitvaardiging van de nieuwe wet, waren er 800 arbeiders en 500 patroons op de lijst.
- In 1866 werden 630 arbeiders ingeschreven; 69 kwamen stemmen.
- In 1869 waren deze getallen resp. 580 en 78.
- 1882 : 929 arbeiders, 1792 patroons op de lijst.
- 1883 : 1284 arbeiders, 2183 patroons op de lijst.
- 1884 : 1198 arbeiders, 2032 patroons op de lijst.

Deze cijfers laten duidelijk een verregaande subjectiviteit blijken.

De volgende etappe, de wet van 31 juli 1889, moest met al deze gebreken rekening houden evenals met de steeds sneller groeiende, georganiseerde arbeidersbeweging. Elke arbeider van minstens 25 jaar en minstens vier jaar uitoefening van zijn beroep kreeg stemrecht. De nieuwe wetsbepalingen waren des te noodzakelijker sinds de oprichting in 1887 van de Arbeids- en Nijverheidsraden (16-VIII-

(41) *Pandectes belges*, dl. LX, kol. 206-216.

(42) Zulks bleek o.a. uit de resultaten van de oefeningen in historische kritiek op het Seminarie voor Hedendaagse Geschiedenis aan de Gentse universiteit (o.l.v. assistent R. Van Eenoo). De belangstelling en de pogingen om in de werkrechtensraad een mandaat te bekomen werden voornamelijk geïnspireerd door het Brusselse blad „La Nation”, dat hiervan een belangrijk programmapunt had gemaakt.

1887) (43). De verspreiding van deze raden moest veel groter zijn dan deze der werkrechtshraden en de verkiezing moest gebeuren op basis van de bestaande kiezerslijsten voor werkrechtshraden. Met de oude wetgeving waren er eenvoudig niet genoeg arbeiders beschikbaar. Men zou de kiezerslijsten opstellen volgens de verschillende nijverheidsstatistieken. Als gegevens moesten ze naam, geboortedatum en plaats, woonplaats en nijverheid of ambacht vermelden.

De reeks van wetten vóór 1914 sluit op 15 mei 1910 (44). Het betrof alleen een uitbreiding van het kiesrecht tot de vrouwen en een verplichte stemmingsdeelname.

(43) *Pandectes belges*, dl. XXIV, kol. 759 e.v.

Pasinomie, 4e série, dl. 24, pp. 414-454.

(44) *Pasinomie*, 5e série, dl. 1, p. 377.

IV. MINDER ALGEMENE LIJSTEN

Voor de studie van sommige sociale groepen (bv. de adel, de beheerraadsleden van N.V.'s), van beroepsgroepen (dokters, winkeliers, enz.) of van functionarissen kunnen een aantal periodieke en andere publikaties ons dienstig zijn. We bedoelen hier die almanakken en adresboeken — met officieel, semi-officieel of privé-karakter — die om administratieve, commerciële of andere motieven, of eenvoudig om te beantwoorden aan omgangsvormen, individuen vermelden in sociaal-, ambts- of beroepsverband. Globaal genomen groeit de inhoud van deze publikaties aan alnaargelang de XIXde eeuw vordert. Of er ook een evolutie is inzake hun betrouwbaarheid laten we hier buiten beschouwing. Zij vormen een nuttig en gemakkelijk hulpmateriaal. Typisch is, dat ook deze bronnen nooit de arbeiders of landbouwers betreffen. Wel vinden we bv. diamantbewerkers vermeld in de adresboeken, maar juist daar is de grens tussen arbeiders en zelfstandigen wel heel vaag.

De sociale stratificatie welke blijkt uit dergelijke publikaties is doorgaans van andere aard dan wat fiscale en electorale bronnen ons bieden. De combinatie diversifieert en verrijkt dan ook het beeld van de bestudeerde groep, helpt ons in elke sociale laag een hiërarchie vast te stellen.

We behandelen hier achtereenvolgens de adel, de „gardes d'honneur”, functionarissen, enz. Het is *niet* de bedoeling volledig te zijn, hoofdzaak is : enkele voorname, meest overkoepelende lijsten aanduiden en de aandacht vestigen op hun belang. Bepaalde groepen in de maatschappij, over wie er voldoende archieven en zelfs publikaties bestaan, worden hier door tijdsgebrek zelfs niet aangeroerd. We denken bv. aan de militairen, de geestelijkheid, de burgerwacht e.a. Nochtans heeft ook die studie haar belang, omdat de leden van deze groepen t.o.v. bepaalde gebeurtenissen wel degelijk in groepsverband reageerden. Nogmaals vestigen we hier de aandacht op het feit, dat al de door ons bestudeerde groepen min of meer samenhangen met de topklasse in de maatschappij. Arbeiders en landbouwers kunnen immers alleen langs totaal andere bronnen en met geheel verschillende methodes benaderd worden (1).

(1) FURET (F.) : *Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne*. Annales, XVIII, 1963, 3, pp. 459-474.

A. DE ADEL

Het tweede deel van DE GHELLINCK VAERNEWYCK (XAVIER), *Petit Traité de la Noblesse en Belgique*, Brussel 1948, is een zeer goede bibliografie voor dit onderwerp. We vinden er alle denkbare officiële en inofficiële lijsten van edellieden, genealogieën en andere studies over de adel.

Twee indices vormen een nuttige en wellicht volledige basislijst voor de adel in de XIXe eeuw : de eerste vinden we in de *Armorial général de la Noblesse belge* van DE RYCKMAN DE BETZ (Luik 1941, blz. 731 e.v.), de tweede in de *Historique et Table générale de l'Annuaire de la Noblesse de Belgique, 1847-1930* van DE SCHAETZEN (MARCEL) (Brussel-Parijs, 1932). Om diegenen te kennen waarvan de voorouders reeds op het einde van het Ancien Régime tot de adel behoordden gebruikt men best DE TROOSTEMBERGH, *Recueil de tableaux de quartiers de Noblesse des familles belges*, Brussel 1913-1914, 2 vol. Deze publikatie, de genealogieën in de *Annuaire de la Noblesse de Belgique* (jaarlijks, maar met hiaten), en andere genealogische studies vergemakkelijken de opzoekingen. Wie zich bezig houdt met onderwerpen als de sociale herkomst, de geslotenheid of de economische en politieke activiteiten van de adel kan reeds op een uitgebreide reeks publikaties beroep doen.

Soms is het nodig de samenstelling van de adel, zoals zij zich voordeed op een gegeven ogenblik van de XIXe eeuw, te reconstrueren. De reeds vermelde studie van DE RYCKMAN DE BETZ kan hier helpen. Voor wie niet zou beschikken over DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *op. cit.*, geven we hier een beknopt overzicht van wat ons het voornaamste leek :

— einde „Ancien Régime” :

Listes des titres de Noblesse, Chevalerie & autres marques d'honneur... 1659 jusqu'à 1794, Brussel 1847. Volgens de Ghellinck, *op. cit.* n° 1193, een werk van DE JONGHE (THÉODORE). Geeft een chronologische en een alfabetische lijst, gaat in werkelijkheid tot 1806.

— Franse Tijd :

Veel „Belgen” werden er niet geadeld door Napoleon. Wie niet beschikt over DE GHELLINCK of DE RYCKMAN kan in de *Pandectes Belges*, rubriek

„Noblesse”, § 136, voetnoot 1 de namen vinden van de 8 aan wie een „majorat” werd verleend (2).

— Verenigd Koninkrijk :

D'ABLAING VAN GIESSENBURG (W. J.) : *De Ridderschappen in het Koninkrijk der Nederlanden of de Geschiedenis, Regeling en Samenstelling van den Stand der Edelen van 1814 tot 1850*, Den Haag, 1875, 280 blz. (3) (4).

(2) Een „majorat” was een onroerend goed, domein of ander, dat aan enkele edelen werd gegeven als een blijvend, onverdeelbaar bezit, overerfelijk bij mannelijk eerstgeboorterecht.

(3) Deze studie is bijzonder interessant omdat data van geboorte, huwelijk en eventueel overlijden (de publikatie dateert immers van 1875) en ook naam en voornamen van de echtgenote worden vermeld, evenals de verwantschap (zoon, kleinzoon of broer) t.o.v. edellieden met dezelfde naam. Als lijst maakt deze uitgave een teruggrijpen naar *Journal officiel*, enz. praktisch overbodig.

(4) Om van de ridderstand deel uit te maken moest men tot de „Ancien-Régime-adel” behoren (en dit kunnen bewijzen), of onder Willem I geadeld worden, meerderjarig zijn voor de wet en aan bepaalde voorwaarden inzake bezittingen voldoen. Deze laatste voorwaarde verschilde echter sterk van provincie tot provincie :

In Antwerpen moest men voor 50.000 fl aan grondbezit kunnen doen gelden, in Limburg voor 25.000 fl. In al de andere zuidelijke provinciën ging men niet uit van de waarde van het grondbezit maar van het inkomen ervan : in Luik en Henegouwen stelde men 1000 fl inkomen voorop, in Namen 1.500 fl, in Brabant 2.500 fl, in Oost-Vlaanderen 3.000 fl en ook in West-Vlaanderen eerst 3.000 fl, daarna (13-I-1820) verminderd tot 1.500 fl. Luxemburg stond het laagst : 500 fl.

Om de juiste betekenis van deze voorwaarden in elke provincie te begrijpen is het nodig ook nog andere bepalingen te kennen :

- Het in aanmerking genomen grondbezit mocht alleen volle eigendom zijn en niet gehypotekeerd noch op andere wijze belast;
- Doorgaans volstond het de helft van dat grondbezit te bezitten in de provincie van domicilie, de rest elders in het land.
- Aan de intekenaars op het Grootboek van de Werkelijke Schuld („Dette active”) werden faciliteiten verleend : zij moesten slechts voor de helft aan de gestelde bezitsvoorwaarden voldoen, wanneer zij ingetekend hadden : voor minstens 20.000 fl in Luik, 25.000 fl in Limburg en Brabant, 30.000 fl in Namen, 50.000 fl in Antwerpen, 60.000 fl in Oost- en West-Vlaanderen. Voor de laatste provincie werd later ook weer verminderd tot 30.000 fl terwijl de provincie Luxemburg in dit verband helemaal niet vernoemd werd.
- De goederen van de echtgenote mochten bij die van de echtgenoot worden gerekend. Alleen in Oost-Vlaanderen en Brabant werd daaraan toegevoegd : „s'il y aura communauté de biens”.

De registratie van brieven van adeldom bij de Provinciale Staten gebeurde gratis. Bij de Hoge Raad van de Adel diende volgens Kon. Besluit van 1-VII-1816, n° 88 niets betaald behalve de 120 fl normale registratiekosten. Bij Kon. Besluit van 22-II-1821 werden andere schikkingen getroffen : alnaargelang het een verheffing tot, een incorporatie in de adel of een erkenning van adeldom betrof diende 1.200, 500 of 275 fl betaald. Ook werd nog een onderscheid gemaakt onder de verleende titels : 400 fl. voor ridder, 500 voor baron, 600 voor jonkheer (vicomte), 700 voor graaf, 1000 voor hertog en 1.400 voor prins. Voor het registreren van een verandering in titel of wapen : 100 fl. De normale registratiekosten bleven bij dit alles behouden. Ten bate van de Staat werd dan nog eens (Kon. Besl. 31-V-1824) 100 fl geheven bij elke verheffing tot adelstand of verhoging van titel. (*Pandectes Belges*, rubriek „Noblesse”, § 358 e.v.).

Voor de maanden van januari 1830 tot 20-IX-1830 :

Moniteur belge, LII, 292, 19-X-1882, in het bijvoegsel, en ook *Moniteur belge*, XXVI, 279, 5-X-1856, p. 3952, met supplement in nr 320, 15-XI-1856, p. 4435.

— Onafhankelijk België : (5)

periode 1830, 26-IX-1856 : *Moniteur belge*, XXVI, 279, 5-X-1856, p. 3951 e. v.
26-IX-1856, 31-XII-1860 : *ibid.* , XXXI, 75, 16-III-1861, p. 1273 e.v.
1-I-1861, 1-X-1873 : *ibid.* , XLIII, 298, 25-X-1873, p. 3209 e. v.
16-X-1873, 31-XII-1881 : *ibid.* , LII, 292, 19-X-1882, p. 4121 e. v.
20-IX-1830, 31-XII-1881 : *ibid.* , in bijvoegsel van zelfde nr.
1-I-1882, 15-VIII-1887 : *ibid.* , LVII, 251, 8-IX-1887, p. 2781 e.v.
15-VIII-1887, 1-IV-1894 : *ibid.* , LXIV, 119, 29-IV-1894, p. 1309 e. v.
1-IV-1894, 31-XII-1901 : *ibid.* , LXXII, 40, 9-II-1902, p. 525 e. v.
1-I-1902, 27-VIII-1907 : *ibid.* , LXXVII, 342, 8-XII-1907, p. 6631 e. v.
27-VIII-1907, 5-IV-1910 : *ibid.* , LXXX, 128, 8-V-1910, p. 2693 e. v.
5-IV-1910, 30-IV-1912 : *ibid.* , LXXXII, 167, 15-VI-1912, p. 4033 e. v.
31-III-1902, 6-XII-1913 : MET DEN ANCXT (F.), *Recueil nobiliaire belge*,
Brussel, 1911-1914, 2 vol.

— Voor de Hollandse Tijd en een groot deel van de XIXe eeuw :

periode 1815-1907 : *Annuaire des Familles Nobles et Patriciennes*, III, 1909,
pp. 9-139.

Welke inlichtingen vinden wij in deze lijsten? Behalve naam en voornamen en de eventuele voorwaarden waarin de titel erfelijk is, geven de lijsten vóór 1882 doorgaans de plaats van domicilie, de lijsten vanaf dat jaar meestal de datum van de patentbrief. Voor identificatie is dat wel heel weinig, zodat een beroep op andere publicaties en eventueel op archiefstukken, dus op DE GHELLINCK nodig wordt. Ook *Instruments biographiques pour l'histoire contemporaine de la Belgique* van J. DHONDT & S. VERVAECK zal hier goede diensten bewijzen. (Bijdrage 13 van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Leuven, 1960).

B. LIJSTEN VOOR DE SAMENSTELLING VAN „GARDES D'HONNEUR" (1813)

Gardes d'honneur waren er ook vóór 1813. Als bron voor de studie van een ganse sociale groep zijn deze van minder belang. Het

(5) De zware taksen uit de hollandse tijd vielen weg in 1830. Alleen het registratierecht bleef behouden (vanaf 28-VII-1879 gebracht op 290 F.) voor een opname in de adel, dus niet bij een erkenning noch bij een verandering in het wapen.

Voor de periode vanaf 1840 dient nog verwittigd, dat de lijsten in de *Almanach Royal* dikwijls onvolledig zijn.

waren zuiver lokale verschijnselen van kleine erekorpsen, gerecruteerd uit de hoge burgerij ter gelegenheid van hoog bezoek.

De betekenis van de Gardes van 1813 reikt verder. Ze ontstonden in gevolge een senatus-consulte van 3 april 1813 (6). Artikel 14 leert ons wie in aanmerking kon komen :

(art. 14) : Seront admis à faire partie de ces régimes, pourvu qu'ils soient nés Français, qu'ils aient l'âge de dix-neuf à trente ans inclusivement, et qu'ils soient exempts des infirmités qui les rendraient impropres au service :

- les membres de la Légion-d'Honneur et leurs fils ;
- les membres de l'ordre impérial de la Réunion et leurs fils ;
- les chevaliers, barons, comtes, ducs de l'empire, et leurs fils ;
- les membres des collèges électoraux de département et d'arrondissement, des conseils généraux de département et d'arrondissement et des conseils municipaux des bonnes villes, leurs fils et neveux ;
- les cinq cent plus imposés des départements ; et, dans chaque département, les cent plus imposés des villes, leurs fils et neveux ;
- les individus, employés dans les diverses régies, et leurs fils ;
- les militaires qui ont servi dans les armées françaises, et ceux qui ont servi comme officier dans les armées étrangères, et leurs fils ;

De kledij, de uitrusting en het paard waren voor rekening van de betrokkenen.

Men hechtte een reëel militair belang aan de vorming van deze erekorpsen. Het centraal bestuur drong aan op vlugge en stipte uitvoering van alle instructies. Er moesten lijsten aangelegd worden met volgende inlichtingen : naam, voornaam, geboortedatum en plaats, burgerlijke stand, niveau van het fortuin, algemene inlichtingen van familiale en politieke aard. Deze inlichtingen en de clausules van artikel 14 kunnen dus van heel wat nut zijn. Een ministeriële toelichting van 23 april 1813 onderlijnt voor ons zeer duidelijk het belang voor de sociale geschiedenis : „Si l'on considère l'esprit dans lequel doivent être faites les désignations, on voit que l'intention est d'amener dans les régimens de gardes d'honneur, d'abord les membres des familles qui sont plus particulièrement faites pour se dévouer au service du Prince, dans nos anciennes idées monarchiques et qui jusqu'à ce moment, se sont tenus éloignés, ensuite d'ouvrir la même carrière à d'autres familles devenues considérables depuis vingt ans...” (7).

(6) *Pasionomie*, 1e série, dl. 16, p. 285.

(7) Geciteerd door JAMBERS, L. : *La garde d'honneur de Gand, 1803-1810*, Carnets de la Fourragère, juillet 1926, 1e série, n° 4, p. 13.

In de lijsten, die wij onderzochten, zagen we weliswaar enig contrast tussen de perfectionistische intenties van Parijs en het plaatselijk ongenoegen op die lijst te worden geplaatst. Dit is echter ook zo voor de meeste bronnen, die wij voor stratificatie willen aanwenden. De merkwaardige ministeriële verklaring zegt op zichzelf reeds voldoende om bij deze lijsten te blijven stilstaan. Ze zijn ook interessant voor tal van biografische gegevens.

Waarschijnlijk zijn weinig van deze lijsten in onze openbare archieven terug te vinden, tenzij bij toeval. In het Gentse rijksarchief vonden we ze tussen familiepapieren (8). In de Archives nationales te Parijs moeten ze zonder twijfel terug te vinden zijn (9).

C. BEHEERDERS VAN NAAMLOZE VENNOOTSCHAPPEN

De economische bedrijvigheid van een individu of van een groep personen kan met de voorheen besproken bronnen grotendeels achterhaald worden. Het beroep vormt reeds een aanwijzing, met de patentboeken wordt het beeld vervolledigd.

Sommige personen — en hun aantal groeit in de loop van de 19^e eeuw — trekken echter ook winsten uit handel of nijverheid, zonder dat ze de naam van handelaar of nijveraar dragen, terwijl de personen die wel als dusdanig bekend staan nog een gedeeltelijk bedekte economische activiteit kunnen ontplooiën. We bedoelen de obligatie- en rentehouders, de aandeelhouders en beheerders van vennootschappen.

Het is duidelijk dat het opsporen van deze personen moeilijk is (niemand geeft „aandeelhouder” op als zijn beroep en „rentenier” is een te vage aanduiding) en zelfs wanneer het lukt weten we niet hoeveel geld een bepaald iemand in aandelen of renten had omgezet.

In de inventarissen na overlijden (zie registratie) worden eventueel de renten, obligaties of aandelen van de overledene opgesomd en omschreven. Geldleningen en renten werden meestal bij notariële akte vastgelegd. Een systematisch onderzoek van de notarisarchieven en van de burgerlijke akten van de registratie, zou ons terzake vrij nauwkeurig inlichten. Dat werk is echter op dit ogenblik nog ondoen-

(8) Rijksarchief Gent, Familiefonds, n° 2428.

(9) Zie hiervoor: TITS-DIEUVAIDE (M. J.), *Les Archives nationales à Paris et l'Histoire de notre Pays sous le Régime français (1789-1815)*, Bulletins C. R. H., t. CXXVI, 4, 1960, pp. CXXIII-CXCVI. Het is aangewezen ook voor tal van andere bronnen dit uitstekend overzicht in te kijken.

baar. Faillissementen zijn even belangrijk, doch verspreid en moeilijk op te sporen.

Een bijzondere vorm van vennootschap is in de 19^e eeuw van grote economische betekenis geworden, nl. de naamloze vennootschap.

Alle aandeelhouders ervan opsporen, of met zekerheid kunnen zeggen dat iemand al of niet in een NV geïnteresseerd was, is onmogelijk. De leden van de beheerraden kunnen we wel kennen, ofschoon nog moeilijk voor de eerste helft der 19^e eeuw.

Bij de stichting van een NV worden de statuten in een notarisakte vastgelegd. De eerste beheerraad wordt meestal in deze stichtingsakte opgenomen. De notarisarchieven bevatten ook daarvoor een grote — maar door de massa dokumenten onbereikbare — rijkdom aan inlichtingen.

Tot het in voege komen van de wet van 18 mei 1873 moesten de statuten ter goedkeuring aan de regering worden voorgelegd. Eenmaal goedgekeurd werden ze doorgaans geheel of gedeeltelijk gepubliceerd in de pasinomie en het staatsblad. De bij de stichting samengestelde beheerraad kunnen we soms ook daar terugvinden, de latere veranderingen uiteraard niet.

De in het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken bewaarde dossiers der NV's brengen hier, hoewel lang niet altijd, een uitkomst. Bij wijziging der statuten, waarvoor eveneens de goedkeuring moest worden aangevraagd, werd dikwijls een verslag ingestuurd van de beslissende algemene vergadering der aandeelhouders, waarvan naam en aantal aandelen worden opgegeven. Een algemene regel is dat echter niet. Anderzijds heeft dit archief nog het voordeel dat van vele, niet goedgekeurde NV's een, zij het summier, dossier wordt bewaard, waarvan elders wellicht geen enkel spoor rest.

Zeer bruikbaar, om snel de statuten van een NV en de eerste beheerraad ervan op te sporen, zijn de repertoria uitgegeven door A. Demeur (10). Het eerste deel is nog onvolledig en geeft slechts de statuten der NV's in werking in 1857, en dan nog de op dat ogenblik geldige statuten en zonder de beheerraad. Van de NV's, voorheen reeds ontbonden, wordt hoogstens de benaming opgegeven. In de volgende delen werden de statuten van alle nieuwe stichtingen in extenso opgenomen.

(10) DEMEUR (A.) : Deel I : *Les sociétés anonymes de Belgique en 1857. Collection complète des statuts.* Brussel, 1859. Deel II : *Les sociétés anonymes de Belgique à partir du 1er janvier 1858 (tot 1864). Suite et complément de la collection complète des statuts en 1857.* Brussel, 1859. Deel III : idem voor 1865-1869. Deel IV : idem voor 1870-1873.

Met deze bron kennen we bv. de beheerraden van de nieuwe stichtingen in een bepaald jaar, maar de toestand in de reeds bestaande NV's blijft ongekend. Tweemaal heeft A. Demeur echter door een persoonlijke enquête, de beheerraden in een bepaald jaar, nl. in 1858 en in 1865, kunnen vaststellen (11). Slechts enkele NV's zijn hem ontsnapt, zodat we voor deze jaren een vrij volledige namenlijst van beheerders en commissarissen ter onzer beschikking hebben (12).

De wet van 18 mei 1873 verplichtte alle vennootschappen hun statuten, balansen en andere officiële documenten te publiceren in de „Annexes" van het Staatsblad (13). Per trimester gebundels vormen deze aanvullingen de *Recueil spécial des actes, extraits d'actes, procès-verbaux et documents relatifs aux sociétés*.

Voor de opzoekingen in deze publikatie beschikken we slechts over een alfabetische index van de vennootschappen per bundel. Het ontbreken van personenindices en van een analytische tabel der ondernemingen volgens de aard van hun bedrijvigheid bemoeilijkt de opzoekingen ten zeerste. De verzameling bevat echter een zo rijke documentatie voor de economische en sociale geschiedenis dat ze onmisbaar is. Zo vinden we telkens bij de oprichting van een vennootschap of bij een kapitaalsverhoging de namen vermeld van de aandeelhouders en de verdeling van de aandelen.

Vanaf 1894 verschijnt tenslotte nog het *Recueil financier*. In deze publikatie lieten de naamloze vennootschappen meestal hun jaarverslagen verschijnen. Het insturen van deze verslagen gebeurde vrijwillig, wat deze uitgave minder volledig maakt dan het *Recueil spécial des Actes*. Zij heeft echter het voordeel het opzoekingswerk te vergemakkelijken door indices : een alfabetische en een analytische index van de opgenomen firma's en een personenindex van al diegenen, die in de beheerraden zetelen, met opgave van woonplaats en opsomming van de firma's waarin ze geïnteresseerd zijn. Vooral vóór 1914 vertonen deze indices wel enkele onnauwkeurigheden.

In de jaarverslagen zelf vonden we doorgaans volgende inlichtingen per vennootschap :

- de firmanaam (eventueel ook de vroegere namen) met sociale zetel, plaats en datum van stichting, eventueel ook de datum van ontbinding ;

(11) DEMEUR (A) : *op. cit.* deel II, afdeling 2, blz. 1 — 38, deel III, afdeling 2, blz. 1-49.

(12) Een repertorium van alle NV's, goedgekeurd of niet, vanaf het begin (1819) tot 1873, met opgave van alle eerste beheerraden is in voorbereiding.

(13) *Pasinomie*, 1873, n° 157, p. 150-166.

- gegevens over de activiteiten van de firma : financiering, uitbating, opzoekingen, enz., soms zelfs een korte historiek van de firma.
- kapitaal en kapitaalswijzigingen sinds de stichting en de verdeling ervan in aandelen ;
- leningen en uitgaven van obligatiën ;
- de balans, waarbij voor sommige belangrijke financieringsorganen de lijst van de firma's waarvan aandelen in portefeuille.
- de samenstelling van de beheerraad, met voor elk lid aanduiding van woonplaats.
- de voornaamste aandeelhouders bij de stichting, soms ook bij kapitaalsuitbreiding.

D. FUNKTIONARISSEN

In Frankrijk bestond reeds vanaf 1699 de *Almanach Royal*, lijst van hoogwaardigheidsbekleders en funktionarissen van de centrale administratie. De revolutie veranderde de naam (*Almanach National*, *Almanach Impérial*), niet de inhoud. In de Oostenrijkse Nederlanden kende men ook een *Almanach de la Cour*, die trouwens nog onder Hollands bewind bestond (14). Interessanter voor het gebruik is echter de *Almanach de la Cour de Bruxelles sous les dominations autrichienne et française, la Monarchie des Pays-Bas et le Gouvernement belge de 1725-1840, formant l'introduction à l'Almanach royal officiel de Belgique*, Brussel, s.d., 392 blz. De titel omschrijft voldoende de inhoud. Voor de Franse Tijd vinden we er uitsluitend de prefecten van het Dijle-departement en de burgemeesters van Brussel, zodat de diverse semi-officiële *Almanachs du Département de ...* een welkome aanvulling vormen. De *Almanach de la Cour* geeft, kort samengevat : voor de Hollandse Tijd de hofhouding in Brussel, de belgische leden van de ridderschap — gerangschikt per provincie (pp. 186 e.v.) —, van de Staten-Generaal, de leden van Staats- en ministerraad, de hogere gerechtshoven van Brussel en Luik, provinciegouverneurs, kerkelijke overheid, universiteits-professoren, enz. In aanmerking genomen welke instellingen er veranderd zijn, vertoont de indeling voor 1830-1840 vrijwel hetzelfde

(14) Voor een volledige lijst van dergelijke almanakken, zie : DE WEERDT (D.), *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique, 1794-1914*, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 30, Leuven-Parijs, 1963, 427 blz.

schema. Zaakindices vinden we apart voor 1794-1830 (pp. 271-272) en voor 1830-1840 (pp. 391-392).

De *Almanach Royal* van 1840 tot 1914 (en ook later nog) geeft essentieel hetzelfde. Haar inlichtingen zijn echter niet altijd even betrouwbaar, ondanks de doorgaans blufferige inleiding. Stippen we aan, dat jaarlijks de lijst gepubliceerd werd van hen, die met binnen- en buitenlandse orden vereerd werden. In de band voor 1863 vinden we een retrospectieve lijst voor de Leopoldsorde, periode 1832-1862 (met vermelding van ambt, graad en datum van toekenning), in deze van 1864 een gelijkaardige lijst van dragers van buitenlandse orden, periode 1831-1862. Terloops wijzen we nog op volgende lijsten :

- in jaargang 1846 : de „*négociants notables*” voor het Rijk ;
- 1845, 1859, 1862, 1863, 1884, 1885 : de lijsten van verkiesbaren voor de senaat ;
- 1843 : een lijst van alle parlementairen sinds 1830 ;
- 1843, 1884 en volgende jaren : geven telkens de samenstelling van de ministeries sinds 1831.

Vermoedelijk vanaf het jaar 1863 — de eerste jaargang vonden we niet terug — verscheen een publikatie welke ook nog na de tweede wereldoorlog werd voortgezet : de *Annuaire administratif et judiciaire de Belgique et de la Capitale du Royaume*. Veel verschil met de *Almanach Royal* is er niet, maar wel vindt men er de privaat adressen méér vermeld dan in de *A. R.* het geval is.

Natuurlijk vinden we alle funktionarissen normaal terug in de archieven van ministeries, enz., wanneer tenminste de dokumenten nog bestaan of toegankelijk zijn. Zeer omslachtig en dus weinig renderend is het opzoeken van de benoemingen in de *Moniteur* en in de bestuurlijke memorialen van provincies en gemeenten. Adresboeken, die ook de plaatselijke magistratuur vermelden, brengen dikwijls uitkomst.

E. DIVERSE BEROEPEN

Lijsten van dokters, veeartsen, advokaten, notarissen soms, vinden we om begrijpelijke redenen zowel in officieuze- (de *Almanach Royal* bv.) als in privé-publikaties. Voor andere beroepen, gaande van zelfstandige tot bankier zijn we aangewezen, behalve op een ontleding van de patentbelasting, op de adresboeken. We verwijzen

hier als voorbeeld naar de bekende *Dubbele Wegwijzer der Stad Gent en der Provincie Oost-Vlaanderen* en naar het *Livre d'Adresses* van Ratinckx voor Antwerpen. We vinden er doorgaans : 1e vanaf half XIXe eeuw een lijst van inwoners per huisnummer per straat en 2e een lijst van inwoners alfabetisch per beroep. Volledigheid mag men niet altijd verwachten : kleine of jonge ondernemingen ontsnapten natuurlijk vlugger aan de aandacht van de opstellers, vooral omdat voor de privé-publikaties doorgaans geen officiële bronnen konden worden gebruikt. De waarde van de inlichtingen hangt dan af van de gewilligheid van de betrokken personen om gegevens te verstrekken en van de speurzinnigheid van de opstellers. Handelaars, nijveraars en soms ook ambachtsslui hebben echter meer belang bij een juiste en dikwijls gratis opgave van beroep in een adresboek dan in de bevolkingsregisters. We stellen vast, dat dezelfde personen of ondernemingen soms onder verschillende beroepen vermeld staan. Dikwijls wordt een gedetailleerde reclame opgenomen. Anderzijds is minder zorg besteed aan de schrijfwijze van de namen. Typerend voor de aard van deze publikaties is het negeren van de arbeiders. Typerend voor de tijdsgeest is, dat we voor een bepaald huisnummer in Antwerpen bv. wel een bewoner (de benedenbewoner?) vermeld vinden als „employé”, maar dat de meeste straten eindigen met een lakonisch : „n^{os} omis : ouvriers et terrains”.

Voor handelaars en nijveraars bestaan ook publikaties met meer officieel karakter zoals de *Almanach du Commerce et de l'Industrie de Belgique, publié avec le concours du gouvernement, sur les documents fournis par les administrations communales du royaume*, waarvan de eerste jaargangen verzorgd werden door Tarlier. Deze uitgave zou voorlopers gekend hebben (de *Annuaire industriel et administratif van 1832* bv.). Gepubliceerde lijsten van handelaars zijn trouwens niet zeldzaam in de franse en hollandse tijd.

F. MILIEU

Bepaalde adresboeken of almanakken worden gepubliceerd met het bijzondere doel de burgerij, de „high life” in een gemeente weer te geven. Wie volgens de heersende mentaliteit tot die kringen behoort, wordt erin opgenomen, zodat we hier het anders moeilijk af te bakenen „sociaal aanzien” op zeer direkte wijze ervaren. We denken aan uitgaven als : „*Tout-Bruxelles*”, „*Tout-Anvers*”, enz.

Belangrijk is ook te weten wie met wie omgaat en in welke georganiseerde of niet-georganiseerde kringen. Soms worden de ledenlijsten van verenigingen gepubliceerd („Yacht-Club d'Anvers, bv.), soms alleen de samenstelling van de besturen. Vakbladen, syndikale-, sport- en andere periodieken vullen op een gelukkige wijze de adresboeken aan. De nog bestaande archieven zijn helaas niet allemaal toegankelijk (kerk, loge, gesloten gezelschappen).

Ook de correspondentie tussen gemeentelijke overheid en vereniging of verslagen over de vereniging (aanvragen van subsidies, toelating tot het inrichten van openbare manifestaties, politiever-
slagen zelfs) geven dergelijke inlichtingen. Alleen is het soms moeilijk in deze archieven zijn weg te vinden. Organisaties laten trouwens nog andere belangwekkende sporen na : intekenlijsten tot steun aan de organisatie of voor een weldadig doel, petities (normaal bewaard op de instellingen aan welke zij werden gericht, bv. Kamer of Senaat) e.d. Met deze ondertekenaars treffen we een niet-georganiseerd milieu, door éézelfde overtuiging of mentaliteit — zij het dan bij middel van een georganiseerde aktie — samengebracht.

* *
*

Eveneens tot het „milieu” behoort het gezin, de familie, wat men normaal „afkomst” noemt. In de hoofdstukken over bevolkingsregisters, burgerlijke stand en adel blijkt reeds afdoende van welke betekenis bepaalde dokumenten en publikaties zijn om dit milieu vast te stellen.

De Middelaar tussen de genealogische navorsers en allerlei plaatselijke tijdschriften bevatten nuttige aanwijzingen. Zoals met alle genealogieën echter het geval is liggen dikwijls snobistische overwegingen aan de oorsprong van hun bestaan en gewilde of ongewilde fouten zijn legio.

Is het absoluut onmogelijk bepaalde genealogieën te vervolledigen of voldoende te controleren, dan vinden we soms redding in de kollekties doodsbriefen waarover sommige archieven beschikken. Nadeel is, dat deze fondsen pas bij goede alfabetische of chronologische klassering bruikbaar worden, dat men nooit zeker is of wel de ganse familie vermeld staat en dat ook hier normaal de lagere klassen geheel ontbreken.

Zolang op individueel of familiaal vlak gezocht wordt is de genealogie een geschikt werkinstrument, moeilijker is zij te vangen

in een statistisch totaalbeeld (15). Naargelang het bestudeerde probleem dient men dan veel of weinig aandacht te besteden aan het aantal generaties dat een periode overspant. Zowel naar het verleden toe (de voorouders) als naar het heden (de kinderen) kan de diversiteit bijzonder groot worden. En is de genealogie in functie van een bepaald onderzoek beperkt gehouden tot één tak of lijn, dan mag toch niet vergeten worden, dat ook weggelaten familieleden misschien belangrijk zijn voor de sociale status van de bestudeerden.

(15) Voor de diverse vormen waarin genealogieën kunnen gemaakt worden, zie : DE SOLA MORALES Y DE ROSELLO (J. M.), *Le schéma généalogique circulaire*, Recueil du IVe Congrès international des sciences généalogique et héraldique, Brussel, 1958, p. 293-300.

DE MEIR TE ANTWERPEN

A. DE MEIR IN DE BEVOLKINGSREGISTERS (1)

De bevolking van de Meir hebben we vier maal geteld :

1. ingeschrevenen op de tellingsdatum voor de bevolkingstelling van 1846.
2. ingeschrevenen op 31 december 1850.
3. ingeschrevenen op de tellingsdatum voor de bevolkingstelling van 1866.
4. ingeschrevenen op 31 december 1870.

In principe zochten we dus vergelijkingsmateriaal voor een leeftijds-, een migratie- en een beroepsmobiliteit over twee korte periodes (vijf jaar) en één langere periode (20 jaar).

Vooraf moeten we melding maken van twee restricties :

1) In de telling van 1846 ontbreken de zes laatste huisnummers van de pare zijde. We vulden deze lacune aan met de laatst ingeschrevenen van de telling 1830 en de eerst ingeschrevenen van de telling 1856.

2) We hielden in de verschillende interpretatiemogelijkheden geen rekening met de ingeschreven bewoners van het gesticht op de Meir, nrs 76-78. Het huis nr 76 werd in 1834 door de erfgenamen van de Pret-de Calesburg verkocht aan de Gentse kanunnik Pierre-Joseph Triest. Hij liet het ombouwen tot een hospitaal-hospice van de Sœurs de Charité. Het huis werd vlug te klein en de volgende erfgenaam, kanunnik Benoit Constant De Decker kocht ook het herenhuis nr 78. In de Otto Veniusstraat kocht hij nrs 16 en 24 en liet alles tot één blok herbouwen. Op 4 september 1875 werd het verkocht en ingericht tot lokaal van de Cercle catholique (2).

Op het einde van de telling 1830 waren er 211 personen ingeschreven, geestelijken, dienstpersoneel en verpleegden samengenomen. Op de tellingsdatum van de telling 1866 woonden er 194 personen.

(1) S.A.A., BR, 3e wijk, Meir, tellingen 1830, 1846, 1856 en 1866.

(2) *Recueil des Bulletins de la Propriété*, 1875, pp. 15-20.

I. GLOBAAL AANTAL INWONERS

TABEL 1

	I	II	III	IV
1846	461	103	3	567
1850	481	106	—	587
1866	511	125	10	646
1870	529	123	14	666

Kolom I : volwassen personen
 kolom II : kinderen tot 15 jaar (3)
 kolom III : geen geboortedatum vermeld
 kolom IV : totaal inwoners

II. DE INWONERS VOLGENS LEEFTIJD

TABEL 2

a) Absolute cijfers :

Kolom I : met beroep of eigen inkomen

M : mannen

Kolom II : zonder beroep

V : vrouwen

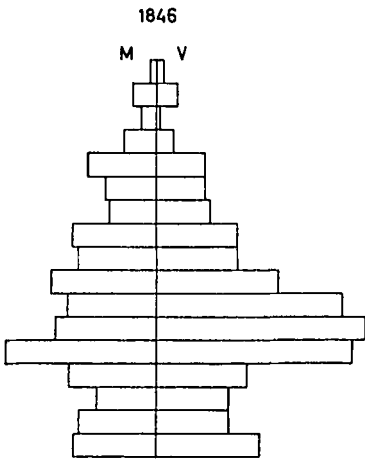
Ouderdom	1846				1850			
	M		V		M		V	
	I	II	I	II	I	II	I	II
81-85	1	—	1	1	1	1	1	3
76-80	4	1	1	4	2	—	1	—
71-75	2	1	—	1	4	—	2	2
66-70	7	—	1	3	11	2	5	3
61-65	13	2	6	5	6	—	6	4
56-60	10	1	7	4	7	1	3	6
51-55	10	—	6	6	15	—	12	4
46-50	18	—	12	6	19	1	10	11
41-45	15	2	7	11	22	1	4	15
36-40	22	1	8	19	9	3	12	16
31-35	17	2	23	18	20	1	30	18
26-30	21	1	35	11	19	3	33	13
21-25	29	4	29	14	22	6	32	7
16-20	9	10	13	6	15	10	9	18
11-15	3	10	—	16	—	19	—	15
6-10	—	17	—	16	—	17	—	18
0-5	—	18	—	23	—	20	—	17
Totaal	181	70	149	164	172	85	160	170

(3) Voor wat de kinderen met beroep betreft kan alleen de telling op de tellingsdatum een benaderend juiste indruk geven. Op 31 december 1850 en 1870 hebben verschillende kinderen, tevoren vermeld zonder beroep, waarschijnlijk reeds een beroepsactiviteit maar dit werd natuurlijk niet meer opgetekend.

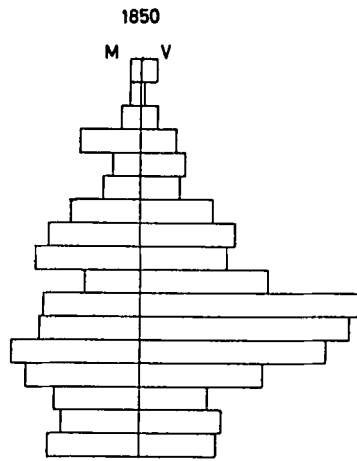
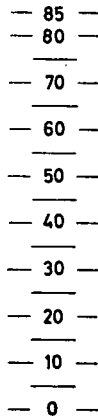
Het aantal kinderen op 31 december 1850 zal wel iets groter zijn. Hier konden we immers, zoals hoger vermeld, alleen de toestand herconstrueren met de vorige en volgende telling voor de vijf laatste huizen van de pare zijde.

Geboortjaar	1866				1870			
	M		V		M		V	
	I	II	I	II	I	II	I	II
1781-1785	—	—	2	1	—	—	1	—
1786-1790	—	1	1	3	2	1	—	2
1791-1795	2	1	1	5	2	1	—	4
1796-1800	3	3	4	5	2	1	1	4
1801-1805	14	1	2	4	9	2	2	5
1806-1810	6	1	6	4	5	2	3	5
1811-1815	11	1	7	8	10	—	6	7
1816-1820	20	3	4	13	16	3	3	13
1821-1825	17	1	12	11	18	2	10	10
1826-1830	25	—	23	11	22	—	21	12
1831-1835	18	1	28	16	17	2	22	14
1836-1840	27	1	28	12	28	1	20	14
1841-1845	32	7	29	15	36	5	40	14
1846-1850	12	14	20	14	21	16	29	9
1851-1855	3	24	2	20	6	13	8	7
1856-1860	—	23	—	17	—	22	1	20
1861-1865	—	19	—	17	—	17	—	15
1866-1870	—	—	—	—	—	27	—	21
Totaal	190	101	169	176	194	115	167	176

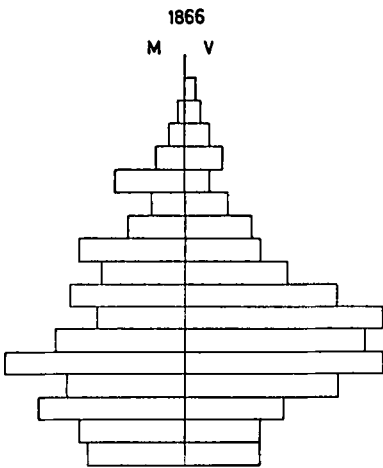
b) Grafisch

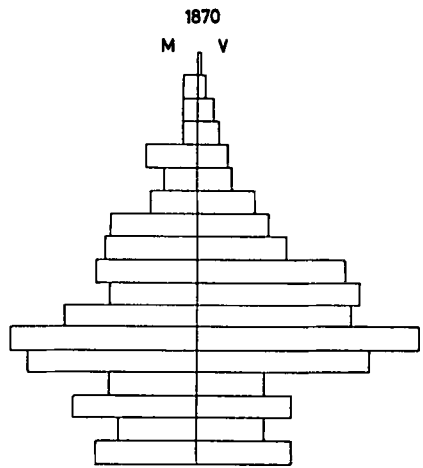
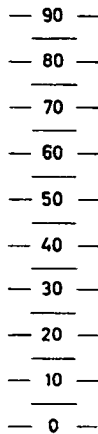
GRAFIEK 3
Leeftijd

N.B. : 1/2 mm. is 1 persoon

Leeftijd

N.B.: 1/2 mm. is 1 persoon.

III. DE INWONERS VOLGENS BEROEP

a) Absolute cijfers

TABEL 4

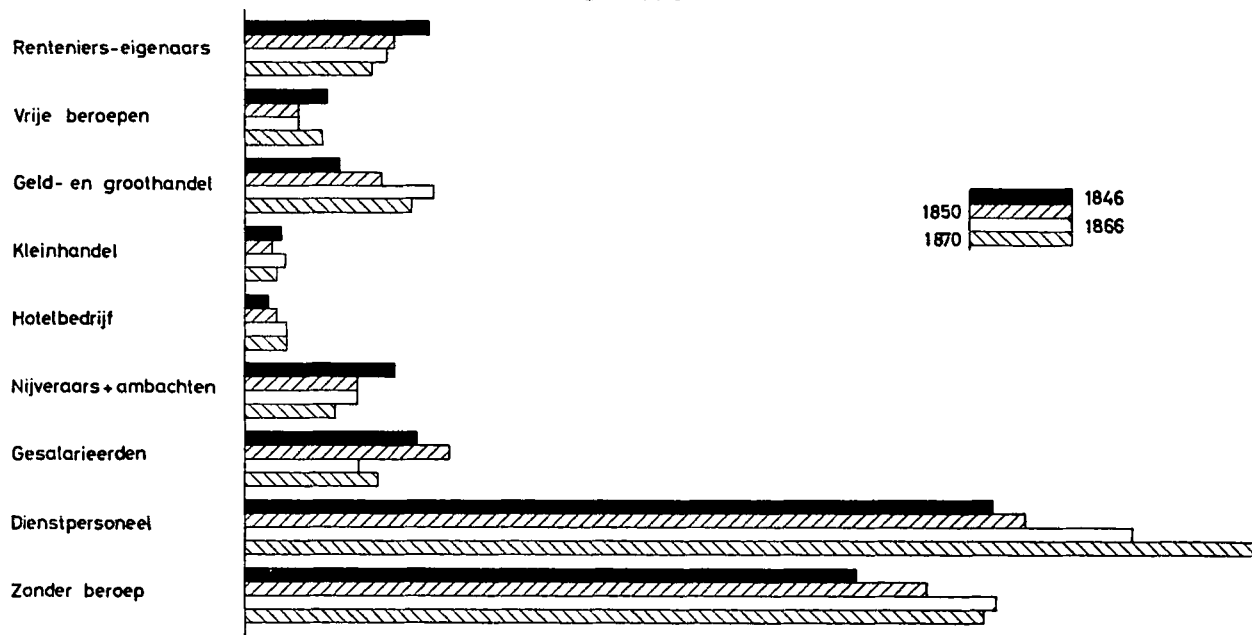
		1846		1850		1866		1870	
		M	V	M	V	M	V	M	V
	Renteniers-eigenaars	33	8	22	11	24	7	25	3
	Vrije beroepen	18	—	12	—	12	—	17	—
	Ambtenaars	4	—	6	—	6	1	6	1
DISTRIBUTIE	Geld- en groothandel	21	—	29	1	41	—	36	1
	Kleinhandel	6	2	4	2	4	5	5	2
	Hotelbedrijf	5	—	6	1	7	2	7	2
PRODUCTIE	Nijveraars	2	1	—	2	1	—	—	—
	Ambachten	21	9	19	4	18	6	16	4
WERKNEMERS	Klerken-onderwijzers	13	1	11	1	4	1	9	—
	Handarbeiders	20	4	18	15	14	6	14	6
	Dienstponeel	43	120	45	125	50	143	64	155
	Zonder beroep	25	109	29	120	40	124	43	118

b) 1846 = 100

TABEL 5

		1850	1866	1870
	Renteniers-eigenaars	80,5	75,5	68
	Vrije beroepen	67	67	94
	Ambtenaars	150	175	175
DISTRIBUTIE	Geld- en groothandel	143	196	176
	Kleinhandel	75	113	87,5
	Hotelbedrijf	140	180	180
PRODUCTIE	Ambachtelijke + nijverheidssector	76	76	61
WERKNEMERS	Klerken-onderwijzers	81	43	64
	Handarbeiders	137,5	83	83
	Dienstponeel	104	118	134
	Zonder beroep	111	122	120

GRAFIEK 6

c) Grafisch

IV. DE INWONERS VOLGENS GEOGRAFISCHE HERKOMST

a) Absolute cijfers en procenten

TABEL 7

	1846 Mannen				1846 Vrouwen				1850 Mannen				1850 Vrouwen			
	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu
Renteniers-eigenaars	27	2	3	1	6	1	-	1	14	2	6	-	5	1	1	4
Vrije beroepen	7	1	7	3	-	-	-	-	7	1	2	2	-	-	-	-
Ambtenaar	1	1	2	-	-	-	-	-	1	1	3	1	-	-	-	-
Geld-groothandel	7	-	5	9	-	-	-	-	12	2	5	10	-	1	-	-
Kleinhandel	1	4	-	1	-	-	2	-	1	2	-	1	-	-	2	-
Hotelbedrijf	2	2	1	-	-	-	-	-	2	1	2	1	-	-	1	-
Productie	15	3	1	4	5	-	-	5	12	3	2	2	3	-	-	1
Klerken	7	1	1	4	1	-	-	-	8	-	2	1	1	-	-	-
Handarbeiders	8	8	2	2	1	-	3	-	5	8	4	1	6	-	5	4
Dienstpersoneel	4	18	14	7	15	50	36	19	5	14	21	5	24	52	32	17
Zonder beroep	14	4	4	3	71	9	16	13	17	-	6	6	74	10	20	16
TOTAAL	93	44	40	34	99	60	57	38	84	34	53	30	113	64	61	42
Procenten	20	10	9	7	21	13	12	8	17	7	11	6	24	13	11	9

	1866								1870							
	Mannen				Vrouwen				Mannen				Vrouwen			
	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu	A	P	Be	Bu
Renteniers-eigenaars	17	3	4	-	5	-	-	2	18	3	3	1	2	1	-	-
Vrije beroepen	5	2	3	2	-	-	-	-	8	2	4	3	-	-	-	-
Ambtenaars	2	1	2	1	-	1	-	-	2	-	-	2	-	1	-	-
Geld-groothandel	23	2	8	8	-	-	-	-	17	3	9	7	1	-	-	-
Kleinhandel	1	1	2	-	-	4	-	1	1	1	3	-	-	1	-	1
Hotelbedrijf	-	1	4	2	1	-	-	1	1	1	4	1	1	-	-	1
Productie	13	3	3	-	4	1	1	-	10	4	1	2	2	1	-	-
Klerken	3	1	-	-	-	-	-	1	3	1	1	4	-	-	-	-
Handarbeiders	3	5	3	3	4	1	1	-	3	3	2	5	4	-	2	1
Dienstpersoneel	2	18	22	8	25	61	32	25	5	23	27	9	21	58	39	33
Zonder beroep	23	8	2	7	65	20	21	18	28	5	4	6	69	19	18	12
TOTAAL	92	45	53	31	104	88	55	48	96	46	58	40	100	81	59	48
Procenten	18	9	10	6	20	17	11	9	18	9	11	8	19	15	11	9

N.B. : A = herkomstig uit Antwerpen stad.

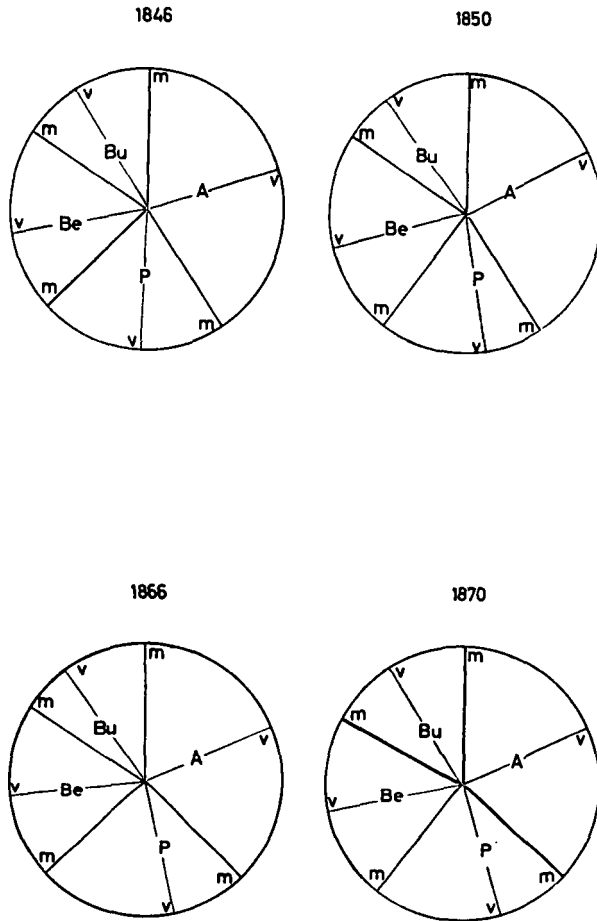
P = herkomstig uit Antwerpen provincie.

Be = herkomstig uit de andere provincies in België.

Bu = herkomstig uit buitenland.

b) Grafisch

GRAFIEK 8

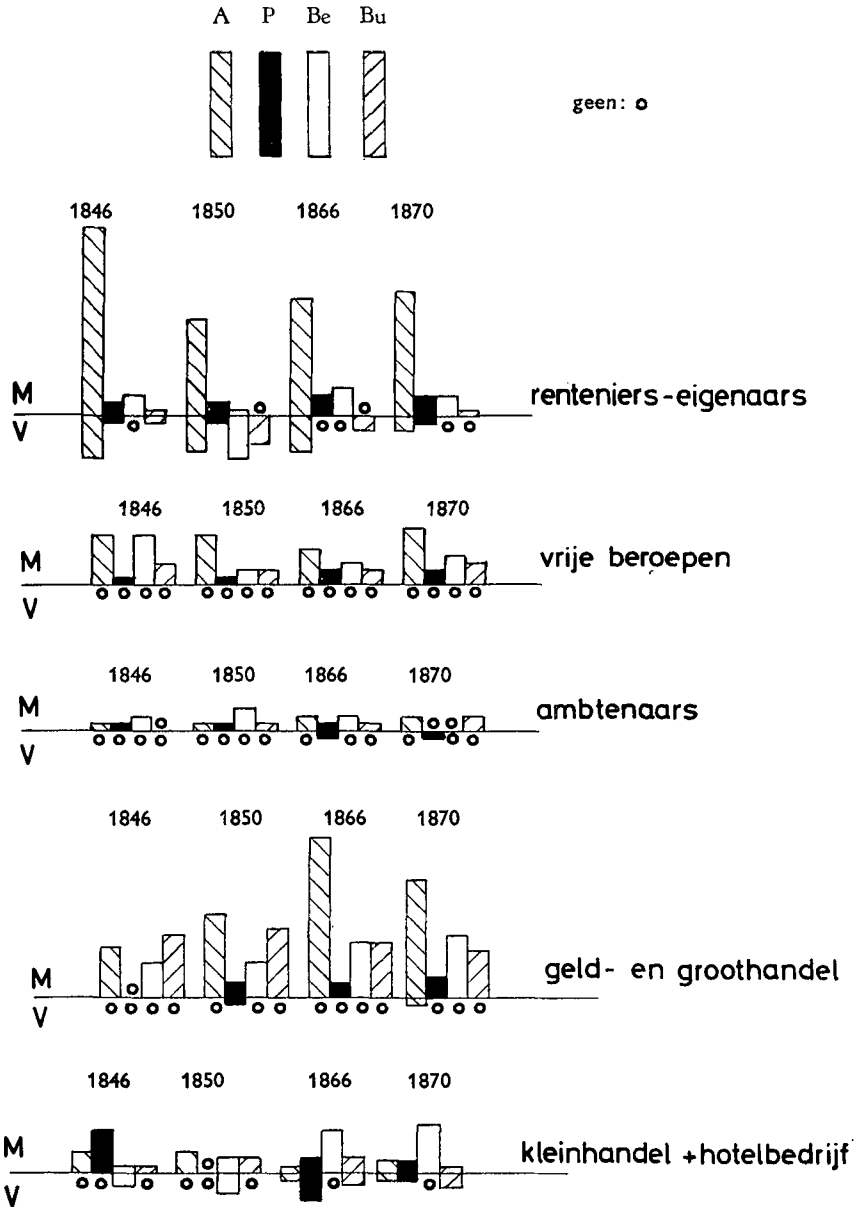

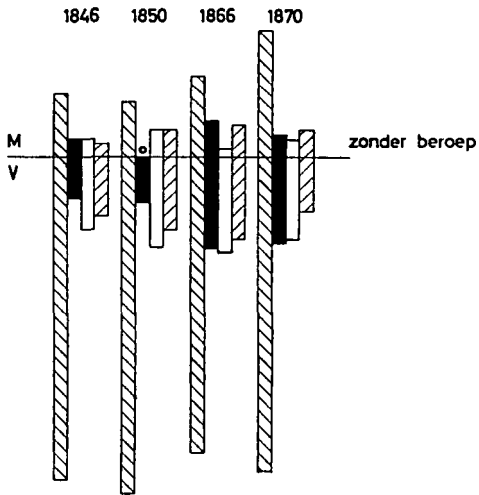
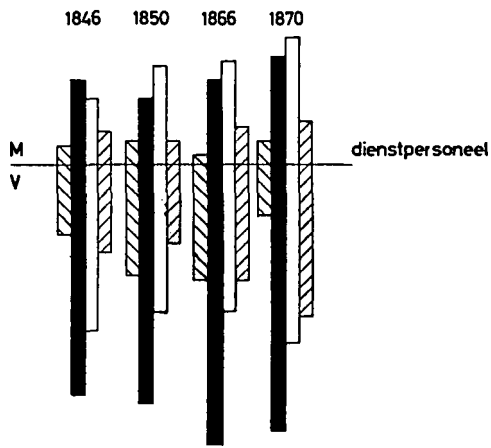
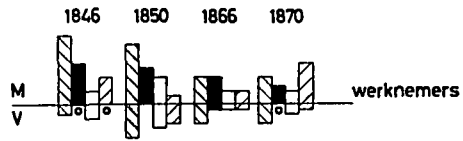
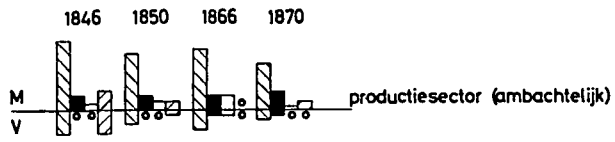
herkomstig uit :

- A = Antwerpen
- P = Provincie Antwerpen (behalve stad Antw.)
- Be = België (behalve prov. Antw.)
- Bu = Buitenland
- m = mannen
- v = vrouwen

Scheiden we mannen en vrouwen, beschouwen we elke beroeps-
groep bovendien afzonderlijk, dan krijgen we volgende beelden:

GRAFIEK 9

V. DE MIGRATIE

Vaststellen, zoals wij deden in de eerste tabel, wat het globaal aantal inwoners was op verschillende tijdstippen is niet voldoende. Wanneer we ook iedereen tellen, die tussen 1846 en 1850 en tussen 1866 en 1870 op de meir werd ingeschreven, dan komen we tot een verrassend resultaat : 1101 personen voor de eerste en 1184 personen voor de tweede periode. Dit betekent dus dat in de migratiebewegingen op de meir bijna dubbel zoveel personen betrokken waren als het normaal aantal inwoners. Kijken we even verder, dan blijkt dat vooral het dienstponeel voor dit hoge getal zorgt. Inderdaad, in 1846 zijn 165 mannen en vrouwen ingeschreven als dienstponeel en dit getal verhoogt in 1850 amper tot 170. Nochtans telden we globaal in de tussenliggende periode 401 meiden en knechten. Voor 1866-1870 worden deze getallen respectievelijk 193, 219 en 450. Niet zelden staan hele folio's in de bevolkingsregisters vol met meiden of knechten, die elkaar in hoge frekwentie opvolgen.

Tussen 1850 en 1866 zijn er slechts 28 gezinnen, die blijvend op de meir wonen. Hiervan zijn er dan nog verschillende, die op de meir zelf een paar keer van huis veranderden. Toen we nagingen wie er van vóór 1846 tot nà 1870 in dezelfde straat bleef wonen, slonk dit getal zelfs tot 18. Deze 18 gezinnen en hun afstamming waren in 1846 samengesteld uit 81 personen met 52 man dienstponeel en in 1870 uit 61 personen met 51 man dienstponeel.

VI. INTERPRETATIE EN KRITIEK

1) In een aantal punten hebben we ongeveer de resultaten geformuleerd van deze gegevens, die in de bevolkingsregisters te vinden zijn. Wat kunnen we hieruit afleiden en waarvoor moeten we ons hoeden ?

Wanneer we gewoon de resultaten bekijken, dan is de oogst wel bijzonder rijk. Laten we even samenvatten. In de gekozen tijds-spanne (1846-1870) stijgt de bevolking met 17,5 %. Het procent kinderen blijft in de beide uitersten van onze periode nagenoeg constant. Men merkt het vooral in de bevolkingspyramides. In de vier grafische voorstellingen treft men een beeld van een tamelijk jonge bevolking, met uitgesproken meerderheid van de bevolkings-groep tussen 20 en 35 jaar.

In de beroepsstructuren valt het enorme overwicht van het dienstpersoneel op. De groepen van eigenaars en ambachten dalen in aantal. Geld- en groothandel en mannen zonder beroep nemen gevoelig in aantal toe. Algemeen zou men durven besluiten dat het sociale aanzien van de meir stijgt en dat de groothandel hiervan de belangrijkste promotor is.

In de geografische herkomst is weinig evolutie te bespeuren. De cirkeldiagrammen leren in dit opzicht niet veel. Uitgerafeld volgens beroepsgroep blijkt beter hoe bij voorbeeld het relatief groot getal buitenlanders vooral geleverd wordt door de groepen van groothandel en dienstpersoneel.

De meir is een straat met een sterke migratiecoëfficiënt, waarbij de inkomende beweging amper de uitgaande overtreft. Wanneer we het aantal bewoners in 1846 gelijkstellen aan 100 % dan treffen we van die 100 % — in eigen persoon of in rechtstreekse afstamming — in 1866 nog slechts ca 25 % aan.

Zeer zeker vormen de bevolkingsregisters een aanlokkelijke bron. We kunnen er snel en efficiënt zeer diverse inlichtingen uit putten. Redactioneel lenen ze zich tot een eenvoudige en klare verwerking in tabellen, grafieken en procentuele verhoudingen. Na bewerking nodigen ze uit tot belangrijke besluiten. Laten we tenslotte nog eens de nadruk leggen op het feit dat bovenstaande interpretatie een eerder kritiekloze weergave is van alle mogelijke inlichtingen uit de registers.

2) Er rijzen echter vragen naar de werkelijke waarde van al deze inlichtingen. Hier willen we niet de oude discussie oprakelen en de bruikbaarheid van „het statistische” op een weegschaaltje afwegen. Er zijn natuurlijk fouten. Er is altijd wel de man te vinden, die wij als behoeftig in de statistieken hebben geteld maar in zijn matras een fortuin aan goudstukken had genaaid. De enige belangrijke vraag is of wij kunnen vaststellen *hoe groot* de fout is.

Is de beroepsopgave juist? In een verdere paragraaf zullen wij pogen deze opgave te confronteren met andere bronnen. Het kan volstaan hier te verklaren dat wij weinig afwijkingen ontdekten.

Zijn de in- en afschrijvingen in de registers regelmatig gebeurd, m.a.w., werden de registers goed bijgehouden? Hier fronsst men reeds de wenkbrauwen bij een eenvoudig, individueel onderzoek. Soms merkt men inderdaad gezinnen op met 4 meiden en 2 knechten, die twee jaar later blijkbaar nog slechts één knecht overhouden en weer een jaar later geen knechten maar weer 2 keukenmeiden en een

goevernante in dienst hebben. Is dit normaal of heeft men hier verzuimd in- en uitgaand dienstpersoneel te registreren? We wilden daarom de fout ook statistisch vaststellen. In de ideale situatie moest het aantal bewoners vlak voor een nieuwe bevolkingstelling gelijk zijn aan het aantal inschrijvingen in de nieuwe registers, vlak na de telling. We onderzochten hiervoor vier tellingen : 1829, 1846, 1856 en 1866.

a) 1829-1846

1. Eindsituatie volgens telling 1829-1846	693 bewoners
2. Aantal personen telling 1846-1856	567 „
3. Voorkomend op beide tellingen	428 „
4. Wel in registers 1829-1846, niet in 1846-1856	265 „
5. Vice versa	139 „

b) 1856-1866

1. Eindsituatie volgens telling 1856-1866	577 bewoners
2. Aantal personen telling 1866-1880	646 „
3. Voorkomend op beide tellingen	496 „
4. Wel in registers 1856-1866, niet in 1866-1880	81 „
5. Vice versa	150 „

Normaliter moeten de cijfers onder 1 en 2 dus \pm kloppen : de eerste cijfers geven immers deze personen aan, die in de oude registers niet werden afgeschreven en derhalve in de nieuwe telling terug moesten worden opgetekend.

Welnu, de verschillen, die blijken uit bovenstaande cijfers, zijn zo enorm dat we ongenueanceerd mogen zeggen dat de in- en afschrijvingen helemaal niet regelmatig gebeurden. Tenminste blijkt dat de fout kleiner wordt in recentere tellingen. Dit betekent dat de bevolkingsregisters onbruikbaar zijn in de jaren, die tussen de verschillende algemene tellingen liggen. Dit betekent ook dat hoger vermelde resultaten voor 1850 en 1870 van weinig waarde zijn.

Wanneer we ze toch opnamen was dit slechts om duidelijk te maken hoe verleidelijk juist dergelijke resultaten kunnen schijnen. De waarde van hoofdstukje V over de migratie vervalt bijna volledig omdat er geen juiste numerieke gegevens voorhanden zijn.

Door de vergelijking met de akten van burgerlijke stand bleek, dat de opgave van leeftijd en kinderen betrekkelijk nauwkeurig is.

B. VERGELIJKING MET PATENTBOEKEN

De gegevens van de bevolkingsregisters laten reeds de studie toe van enkele sociale facetten. We konden de economische actieven en de niet-actieven onderscheiden volgens leeftijd en kunne. Gezinsstructuur, aantal afhankelijken per gezinshoofd, gehuwden, vrijgezellen, enz.... kunnen eveneens worden opgezocht.

De beroepsopgave volstaat echter niet voor een stratificatie of zelfs maar voor een hiërarchisatie. De sociale afstand tussen de verschillende beroepen en de verschillen binnen elk beroep blijven ongekend. De patentboeken betekenen hier een oplossing. Van de patentplichtigen althans, kennen we hiermee de volledige economische aktiviteit en dank zij de klasse-aanduiding tevens de omvang ervan.

Als voorbeeld behandelen we de patentplichtigen, gevestigd op de Meir in 1842. (Jongste bewaarde patentboeken voor Antwerpen).

TABEL 10

		Klassen																				
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	a	b	c	
<i>Vrije beroepen</i>																						
	apothekers A	a						1											1			
	bedienden A	a										1					1	1	3			
	geneesheren B	a				1							1					1				
	muzikanten B	a											1					1				
	schoolhoudster B	a							1									1				
<i>Handelaars</i>																						
	drankslijters B	a										1						1				
	geldwisselaars B	a	1															1				
		b								1									1		1	
	herbergiers B	a									1	3						4				
	koffiehuishoudster B	b				1												1				
	kommissiehandelaars B	a	1	1	1	3			2									8				
		a	1	2		1		1		1									6			
		b							1												1	
	groothandelaars	c											1	2							3	
	logementhouders B	a			1													1				
	makelaars B	a						2	1									3				
	restauratiehouders B	c						1													1	
	verfhandelaars B	b						1											1			

		Klassen																		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	a	b
winkeliers SA	a											I	I	2		2	I	7		
	b								I				2	I					4	
	c												2		5	2				9
zaakwaarnemers A	a											I						I		
<i>Ambachtslieden & nijveraars</i>																				
bakkers B	a									I								I		
	b						I	I											2	
behangers B	b							I											I	
boekdruckers A	c													I						I
geweermakers B	b												I						I	
goudsmeden B	b											I							I	
hoedenmakers A	a											I						I		
hoefsmeden B	a										I							I		
kleermakers B	a													I				I		
	b												I						I	
	c												I							I
linnennaaiers B	a													I				I		
	b									I									I	
	c												I							I
meubelmakers B	a												I					I		
meubelschilders B	a								I									I		
modisten B	c												2							2
strohoedenmakers B	b											I							I	
tabakfabrikanten B	c												I							I
zadelmakers B	a										I								I	
Totalen tarief A	a											4	I	2		3	2	47	16	19
	b							I				2	I						4	
	c											2	I	5	2					10
tarief B	a	I	3	I	2	2	4	3	2	6	I	2	4	3	I			35		
	b					I	2	2		3		3	I						12	
	c						I					3	5							9

N.B. : A = tarief A

B = tarief B

vb. kleermaker } a : is alleen kleermaker
 tarief B } b : is in de eerste plaats kleermaker, doch oefent nog
 een ander en minder belast beroep uit
 c : is slechts in tweede instantie kleermaker.

In 1842 betalen 63 personen ($a + b$) op de Meir patent. De ambachtslieden (van nijveraars kan nauwelijks gesproken worden) zijn weinig talrijk en weinig belangrijk. Van 9 bedrijven kennen we het aantal arbeiders; samen zijn het er slechts 30.

De handelaars zijn het talrijkst en ook hun belastingen zijn hoger. Onder hen behoren er zelfs 9 tot de eerste 5 klassen van tarief B.

Op te merken valt dat 16 personen (b) minstens 2 beroepen uitoefenen (c). Deze bijkomende, doch dikwijls belangrijke activiteit, zullen we zelden in een andere bron vermeld vinden.

Een algemene tabel kon eveneens voor 1830 worden samengesteld:

TABEL II

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	a	b	c
a					1			1		1				1		2		6		
Totaal tarief A b											1	1		2					4	
c													3	2	2	5	3			15

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	a	b	c
a	3	1		2	2	4	2	2	5	3	5	7	1					37		
Totaal tarief B b			1	2	2	3	2	2	2	3	1	2	2	2					23	
c						1	2	2	2	2		3	3	1						16

De vergelijking 1830-1842 toont ons een daling van het aantal patentplichtigen (van 70 naar 63) en van het aantal belaste beroepen en bedrijven ($a + b + c$), nl. van 101 tot 82. Het zijn de hoogst belaste die in aantal afnamen. Dezen behorend tot klassen 1 tot 5, vallen van 14 op 9; deze van de klassen 6 tot 11, van 46 op 31. De minder belaste nemen integendeel een weinig toe. Een daling van de actieve sector tekent zich wel duidelijk af.

C. HET KADASTER

Voor een goede reconstructie van de uitingen van rijkdom ontbraken ons de rollen van de personele belasting. Het kadaster

licht echter op zeer volledige wijze in over de aard en omvang van onroerende eigendommen, maar de organisatie van het kadaster houdt twee belangrijke beperkingen in :

- men is beperkt tot wat een eigenaar bezit binnen éénzelfde kadastrale wijk, omdat overkoepelende indices ontbreken;
- en zelfs binnen die wijk vindt men pas na totaal exciperen terug wat iemand in volle eigendom en wat hij als deelgenoot bezat.

Het kadaster is belangrijk om andere aspecten dan de eigendom alléén. De belastbare waarde en de oppervlakte van woongelegenheden licht ons immers voor over de bewoners, want een woning wordt doorgaans gekozen in functie van geldelijke mogelijkheden en sociaal aanzien. Een buurt of straat draagt een „sociaal cachet”, dat totaal verschillend kan zijn van de structuur van de huiseigenaars, met deze beperking, dat het eerste slechts „minderwaardig” of hoogstens „gelijkwaardig” kan zijn aan het tweede.

We gaan nu uit van de meest eenvoudige gegevens in het kadaster (de oppervlakte van de percelen) en zullen stelselmatig proberen tot meer ingewikkelde structuren en evoluties te komen.

Grafiek 12 illustreert voor 1846-1866 de begin- en eindtoestand van de grootte der percelen (4). De verkaveling van staatsdomeinen laten we even buiten beschouwing. Dan zien we hoe gering het aantal verkavelingen is : slechts 2 op de pare zijde en 3 op de onpare. Hierbij zijn percelen van middelmatige tot grote oppervlakte betrokken, maar van een tendens naar grotere of kleinere eenheden kan niet gesproken worden. Worden er percelen samengevoegd, dan gebeurt dit doorgaans met enkele allerkleinste, zodat het resultaat nog altijd bij de heel kleine percelen blijft.

Telt men de percelen samen voor 1846 en voor 1866 (militaire domeinen niet inbegrepen), dan stelt men een verhoging vast van slechts 9 a. 01 ca., nml. van 4 ha. 61 a. 95 ca. naar 4 ha. 70 a. 96 ca. Dit is een toename van 1,9 %. Tellen we echter de 8 percelen mee uit de verkaveling van militaire gronden, dan komt er nog 39 a. 05 ca. méér bij. Het leek ons echter zinloos deze hierbij te vermelden omdat we de oppervlakte van vóór de verkaveling niet kenden en men een militair domein moeilijk kan afwegen in het „sociaal cachet” van een straat.

(4) Onder „perceel” verstaan wij hier een stuk grond — hoe dit ook bebouwd of samengesteld is — dat voor het kadaster door één „perceelnummer” wordt aangeduid.

Grosso-modo lagen de voornaamste percelen op de pare zijde en daarvan in het middendeel (rond het Koninklijk Paleis en tot voorbij de Kolveniersstraat). Op de onpare zijde vonden we de grootste stukken meer op de uiteinden, westwaarts van de Lange Clarenstraat en Oostwaarts van de Eikenstraat. Het aantal percelen steeg van 106 tot 115, maar 8 hiervan zijn voortgekomen uit de militaire gronden.

De Meir toont ons een complex van grote en kleine percelen; wat vertegenwoordigt dit complex in het geheel van Antwerpen? Zelfs al zou het niet moeilijk zijn door optelling van de totalen der vijf kadastrale wijken tot een gemiddelde te komen (totale oppervlakte gedeeld door aantal percelen) dan zou dit voor ons weinig waarde hebben. Het heeft immers geen zin een straat met woningen te vergelijken met een totaal waarin ook niet-woningen begrepen zijn.

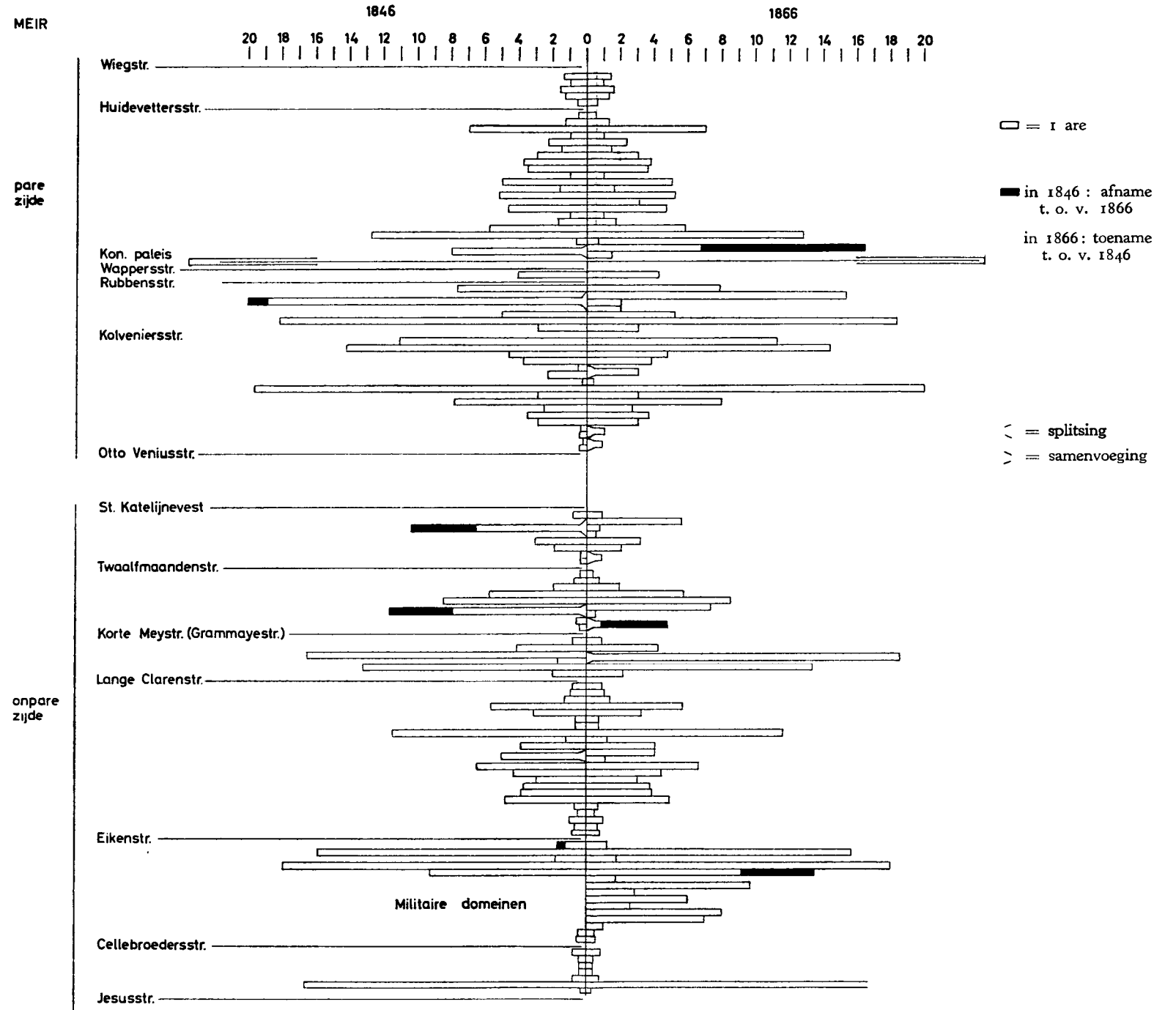
Grafiek 12 geeft vrij goed een beeld van de grootte der percelen. Om echter juist te bepalen wat overweegt volstaat zij niet. We namen daarom de oppervlakte van alle percelen samen, zowel voor 1846 als voor 1866 en verdeelden deze beide totalen in schijven van 20 %. Daarna rangschikten we de percelen volgens grootte in stijgende zin en begonnen op te tellen. Telkens duidden we aan na hoeveel percelen de eerste schijf van 20 % „volzet” was, hoeveel er nog bijkwamen voor de volgende 20 %, enz. Volgende tabel geeft een overzicht van deze bewerking (5) :

TABEL 13

Van de gezamenlijke oppervlakte der percelen	Aantal percelen		
	1846	1866	
		zonder de ex-militaire gronden	de ex-militaire gronden inbegrepen
de eerste 20%	67	67	70
de tweede 20%	19	19	22
de derde 20%	10	10	11
de vierde 20%	6	6	7
de vijfde 20%	4	5	5
100%	106	107	115

(5) Gezien de geringe omvang van de Meir had een meer gedetailleerde tabel geen zin.

GRAFIEK 12

De kleine percelen overwegen in aantal, maar de omvang van de grote percelen weegt wel heel sterk door : 10 (in 1866 zijn het er 11) percelen volstaan om van 60 tot 100 % van het totaal te komen, maar 86 vullen de eerste 40 %.

Hierbij stippen we aan, dat een perceel, dat op de scheiding van twee schijven viel, gerekend werd bij die schijf waaronder het grootste deel hoorde. Houden we wèl rekening met de verkaveling van het militair domein, dan veranderen de aantallen lichtjes, het algemene beeld blijft echter.

Beschouwen we niet het aantal percelen, maar het %, dan komt de onderlinge verhouding volgens grootte méér tot uiting.

TABEL 14

Van de gezamenlijke oppervlakte der percelen	% van het aantal percelen		
	1846	1866	
		zonder de ex-militaire gronden	met de ex-militaire gronden
de eerste 20%	63	63	60
de tweede 20%	18	18	19
de derde 20%	9	9	10
de vierde 20%	6	6	6
de vijfde 20%	4	4	4
100%	100%	100%	100%

Gaan we nu over tot een ander aspekt : de belastbare waarde van de gebouwen (6). Grafiek 14 vertoont het volgende beeld :

- 1^e De voornaamste gebouwen liggen op de pare zijde rondom het Koninklijk Paleis; twee gebouwen van bijna 3.000 F en bijna 4.000 F vinden we op het oosteinde.
- 2^e Van de onpare zijde geeft het westelijk deel de indruk „zwaarder te wegen”, dit vnl. door een aantal minder aanzienlijke huizen op het oosteinde.

(6) Voor het Koninklijk Paleis stond natuurlijk geen belastbare waarde opgegeven. Een „gang en plaats” en — voor 1866 alleen — een onbebouwd perceel kwamen voor op de onpare zijde. Op 106 percelen in 1846 telden we dus 104 belastbare gebouwen (militair domein met magazijn van de burgerwacht niet meegerekend) en op 115 in 1866 : 112.

3^e De toename in belastbare waarde is frappant. Vooral een aantal nieuwbouwen op vroegere staatsgrond trekken op de grafiek de aandacht.

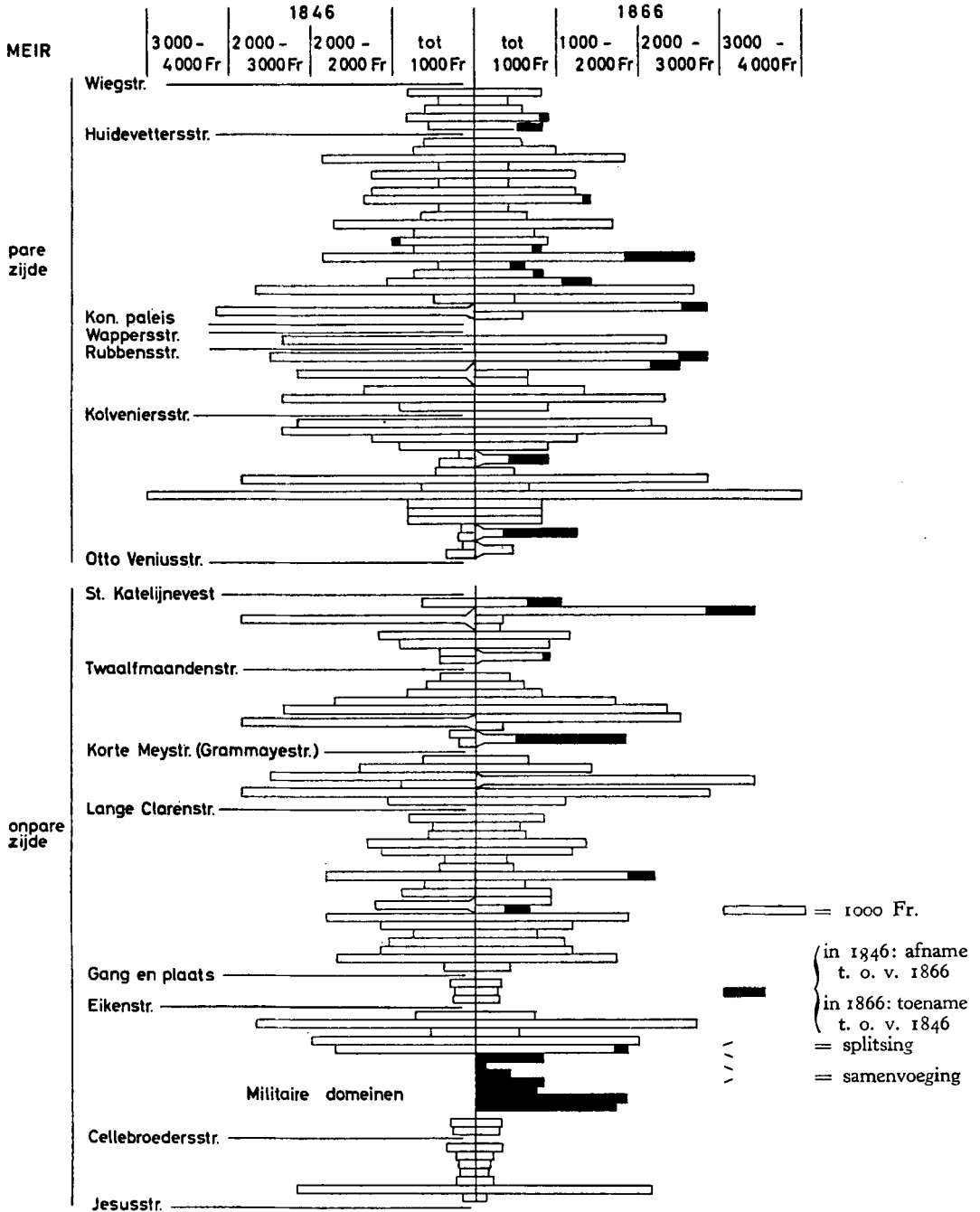
De totale belastbare waarde was 111.275 F in 1846 en 129.146 F in 1866. 17.871 F méér vertegenwoordigt een verhoging van 16 % t.o.v. 1846 en 14 % in 1866. De nieuwe gebouwen op de ex-militaire gronden geven samen slechts 5.697 F, zodat 12.174 F verhoging het reeds in 1846 bebouwde gedeelte betreft. Dit is dan toch nog 11,4 % t.o.v. 1846 en 9,4 % van 1866, zodat het aandeel van de gebouwen op de ex-militaire gronden niet zo groot is als de grafiek misschien suggereert. Of 11,4 % een grote toename is kunnen we niet weten : ook hier ontbreekt ons het totaal voor Antwerpen.

Van welke aard waren de veranderingen? In 1846 telden we op de onpare zijde 55 belastbare woningen, op de pare zijde 49, samen 104. In 1866 was dit respectievelijk geworden : 62 en 49, samen 111. Blevens sinds 1846 onveranderd : 44 en 31, samen 75, d.i. 68 % van het totaal in 1866. 16 % van de woningen (nml. 18: 3 op de onpare en 15 op de pare zijde) hadden een gedeeltelijke verbouwing of verfraaiing ondergaan; 16 % ook bestond uit volledig verbouwde of nieuw gebouwde huizen (nml. 18, waarvan 15 op de onpare en 3 op de pare zijde). Deze 16 % nieuwe woningen en 16 % gedeeltelijke verbouwingen kunnen we niet afwegen in een geheel, maar voor 20 jaar, en in een straat die niet meer nieuw was, lijkt het veranderingsritme ons toch hoog. Opvallend is, dat men niet gepoogd heeft bij de verkaveling van de staatsgronden meer waardevolle huizen te zetten (men bouwde er 6 huizen en 1 gymnastieklokaal). Dàt deel van de Meir schijnt dus niet in aanzien toe te nemen.

Juist zoals we deden voor de oppervlakte der percelen poogden we ook voor de belastbare waarde der gebouwen de grote, middelgrote en kleine bedragen qua aantal tegen mekaar af te wegen. We berekenden dus de totale belastbaarheid van alle Meirgebouwen voor 1846 en 1866 — en voor dit laatste jaar zelfs tweemaal : de nieuwbouw op de vroegere militaire domeinen niet en wèl inbegrepen. Deze totalen verdeelden we in schijven van 20 %. Daarna rangschikten we de gebouwen volgens waarde in stijgende zin en begonnen op te tellen. We noteerden hoeveel gebouwen nodig waren om de eerste 20 % te „vullen”, enz. (7).

(7) Omdat het aantal gebouwen toch niet hoog was, had een meer gedetailleerde tabel geen zin.

GRAFIEK 15

TABEL 16

Van de gezamenlijke belastbare waarde der gebouwen	Aantal gebouwen		
	1846	1866	
		nieuwbouw of vroeger militaire grond niet inbegrepen	nieuwbouw enz. wèl inbegrepen
de eerste 20%	50	47	51
de tweede 20%	22	25	26
de derde 20%	14	15	16
de vierde 20%	10	10	11
de vijfde 20%	8	8	8
100%	104	105	112

Gaan we nu na wat dit geeft wanneer we niet het aantal maar het percentage gebouwen in aanmerking nemen. Natuurlijk zou een dergelijke bewerking meer zin hebben voor een groter geheel dan de Meir, maar toch bekomen we een meer sprekend beeld dan met absolute cijfers.

TABEL 17

Van de gezamenlijke belastbare waarde der gebouwen	% van het aantal gebouwen		
	1846	1866	
		nieuwbouw op ex-militaire grond niet inbegrepen	nieuwbouw enz. wèl inbegrepen
de eerste 20%	48	45	46
de tweede 20%	21	24	23
de derde 20%	14	14	14
de vierde 20%	10	10	10
de vijfde 20%	8	8	7
100%	100%	100%	100%

Dat de spreiding voor de belastbaarheid der gebouwen minder groot is dan deze der grootte van de percelen hoeft niet te verwonderen. Een gebouw is in haar waarde toch meer beperkt dan een perceel in haar grootte en bovendien vormen de barema's van de kadastrale belasting wellicht een nivellerende begrenzing.

Op te merken valt, dat de verhoudingen in 1866 en deze in 1846 niet noemenswaardig verschillen. Wat betekenen immers een daling of stijging met 2 % op een totaal van slechts 112 woningen? 69 % der gebouwen volstaat voor de eerste 40 % van de totale waarde. 17 % van de hoogst gekwoteerde volstaat voor een zelfde globale waarde.

* * *

Beschouwen we nu de eigenaars en hun bezittingen. Om misverstand te voorkomen dient vooraf gewaarschuwd voor het gebruik dat wij van het begrip „eigenaar” hebben gemaakt :

- 1e Wanneer een bezitting de ganse periode door eigendom is van dezelfde persoon en ook wanneer de eigenaar van 1866 de erfgenaam is geweest van deze in 1846, dan beschouwen wij deze bezitting als niet veranderd van eigenaar.
- 2e Bezitten leden van éézelfde huwelijksgemeenschap ieder op eigen naam onroerend goed, dan beschouwen we hen als één eigenaar, zelfs wanneer één van hen in bepaalde goederen slechts deelgenoot is samen met *derden*. Zo bezat in 1866 een bepaald persoon 1 perceel op de Meir. Zijn echtgenote bezat in dezelfde straat 3 percelen op eigen naam en als deelgenoot met een derde nog 4 andere percelen. Wij beschouwen deze bezittingen als gekontrolleerd door één huwelijksgemeenschap, spreken dus over „1 eigenaar”.

In onderstaande tabel 18 brachten we de eigenaars van 1 of meer percelen op de Meir samen en differentieerden hen volgens de totale belastbare waarde van de gebouwen van ieder van hen.

Hieruit blijkt : een achteruitgang van het aantal eigenaars van gebouwen waarvan de gezamenlijke belastbare waarde de 1000 F niet overtreft en ook van deze binnen de groep 2000 — 3000 F en ook een daling van het aantal eigenaars van 1 en 2 percelen. Opvallend is, dat in 1846 nog geen enkele eigenaar op de Meir, meer dan 3 percelen bezit of voor meer dan 5000 F belastbare waarde aan gebouwen genoteerd staat. Dat de eigenaars zelf in aantal verminderen (van 76 naar 70) ondanks de stijging van het aantal percelen (van 106 naar 115) wijst reeds op een vrij belangrijke concentratie van de eigendommen.

TABEL 18

Totaal der belastbaarheid van de gebouwen per eigenaar	Aantal percelen per eigenaar					totaal	
	1	2	3	4	8		
	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	
tot 1000 F	29-25	3-2	1-1			33-28	a=1846 b=1866
1000-2000 F	12-12	5-6	1-1			18-19	
2000-3000 F	11-6	6-4	1-1			18-11	
3000-4000 F		4-3	1-3			5-6	
4000-5000 F		1-2	1-1			2-3	
meer dan 5000 F				-2	-1	-3	
Totaal	52-43	19-17	5-7	-2	-1	76-70	

In onderstaande tabel hebben we de evolutie van de eigendommen afzonderlijk voor pare en onpare zijde bekeken. Na de vermelding van het aantal eigenaars vermelden we achtereenvolgens en tussen () hun aantal voor onpare zijde, pare zijde en beide zijden.

TABEL 19

Eigenaars van :	1846	1866
1 perceel	52 (27, 25, -)	43 (22, 21, -)
2 percelen	19 (9, 8, 2)	17 (10, 5, 2)
3 percelen	5 (3, 2, 0)	7 (5, 1, 1)
4 percelen	0	2 (1, 1, 0)
8 percelen	0	1 (0, 0, 1)
Totaal	76 (39, 35, 2)	70 (38, 28, 4)

Het is dus vooral op de pare zijde (zijde van het Koninklijk Paleis) dat het aantal eigenaars terugloopt. De enige huwelijksgemeenschap met 8 percelen op de Meir heeft er trouwens 7 op de pare zijde. Daar behoren ook 4 aangrenzende percelen aan 1 eigenaar, terwijl de 4-percelige eigendom van de onpare zijde niet het eigendom is van een persoon maar van een vennootschap : de club „La Concorde”. Indien we uit deze vaststellingen besluiten mogen trekken, dan blijkt de spreiding (of moeten we schrijven „concentratie”?) van de eigendommen te wijzen op een hoger „sociaal cachet” voor de pare zijde.

Het was praktisch onmogelijk om na te gaan of de eigenaars van de Meir ook buiten de 3de kadastrale wijk van Antwerpen nog eigendommen bezaten. We kunnen wel opzoeken of er bij de eigenaars van de 3de kadastrale wijk, die ook eigenaar zijn op de Meir, al of geen tendens bestaat op de Meir méér bezit te verwerven : (het eerste cijfer geeft 1846, het tweede 1866).

TABEL 20

Eigenaars op de Meir en Eigenaars in de 3de kadastrale wijk

Totale belastbare waarde op op Meir	Uitsluitend eigenaar op Meir	Eigenaar in 3de kadastrale wijk en elders nog dan op Meir voor belastbare waarde van :							Algemeen totaal
		hoogstens 1000 F	1000-2000 F	2000-3000 F	3000-4000 F	4000-5000 F	meer dan 5000 F	totaal	
	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b	a-b
tot 1000 F	22-19	3-1	7-6	2-1			-1	12-9	34-28
1000-2000 F	14-13		-1	3-2	-3			3-6	17-19
2000-3000 F	13- 7				2-3		3-2	5-5	18-12
3000-4000 F	3- 4				2-	-2	1-	3-2	6- 6
4000-5000 F							1-2	1-2	1- 2
meer dan 5000 F	- 1						-2	-2	- 3
Totaal	52-44	3-1	7-7	5-3	4-6	-2	5-7	24-26	76-70

a = 1846

b = 1866

Het aantal van hen, die uitsluitend op de Meir eigenaar waren, liep dus sterk terug, sterker dan het totaal aantal eigenaars. Zij, die ook elders in de wijk, bezittingen hadden, namen licht in aantal toe. En onderscheiden we hen volgens hun bezitstotalen, dan bemerken we dat 3 uit de groep 3000 — 4000 Fr „aandacht” hadden voor Meir-gebouwen van de schijf 1000 — 2000 F, 2 uit de groep 4000-5000 F voor woningen 3000 — 4000 F en 2 uit de groep méér dan 5000 F voor „méér dan 5000 F”. Het zijn dus hoofdzakelijk meest begoeden uit de 3de kadastrale wijk die „vragen” op de Meir.

Bekijken we nu de zijde „aanbod”.

Welke eigenaars verkopen het meest?

TABEL 21

van de 52 (27, 25, -)	eigenaars van 1 perceel	30 (18, 12, -)
van de 19 (9, 8, 2)	eigenaars van 2 percelen	2 (2, 0, 0) gedeeltelijk
van de 5 (3, 2, 0)	eigenaars van 3 percelen	4 (3, 0, 1) geheel 1 (1, 0, 0) gedeeltelijk
Totaal :		
van de 76 (39, 36, 2)	eigenaars verkopen	37 (24, 12, 1)

geheel of gedeeltelijk hun bezit op de Meir. Tussen () ook hier de eigenaars op onpare, op pare en op beide zijden.

Nemen we de eigenaars van 1 perceel — de meest sterke groep onder de verkopers — even afzonderlijk :

TABEL 22

Belastbare waarde van het gebouw	Bleven aan dezelfde eigenaar	Werden verkocht	Totaal
beneden 1000 F	8 (4, 4, -)	21 (13, 8, -)	29 (17, 12, -)
1000-2000 F	7 (3, 4, -)	5 (3, 2, -)	12 (6, 6, -)
2000-3000 F	7 (2, 5, -)	4 (2, 2, -)	11 (4, 7, -)
meer dan 3000 F	0	0	0
Totaal	22 (9, 13, -)	30 (18, 12, -)	52 (27, 25, -)

Onder de eigenaars van 1 perceel zijn het vooral deze, wier gebouwen de belastbare waarde van 1000 F niet overschrijden, die verkopen. En bovendien gebeuren er meer verkopen op de onpare, dan op de pare zijde, wat trouwens ook voor de eigenaars van méér percelen het geval is : alles samen hadden op de onpare zijde niet minder dan 38 van de 65 percelen van 1866 voorwerp van verkoop gevormd tegen 16 op 49 op de pare zijde.

* *
* *

Kan men besluiten trekken uit wat voorafgaat? Vatten we nog even samen:

De oppervlakte van de percelen veranderde slechts in geringe mate. Meer beweging was er in de belastbare waarde van de gebouwen, wat zijn oorzaak vond in nieuwbouw en verbouwing, niet in een algemene herwaardering van de daar liggende gronden. Het ritme van deze evolutie leek ons vrij hoog, maar vergelijkingspunten ontbraken.

Het aantal eigenaars daalde ondanks een stijging van het aantal percelen. Er verschenen eigenaars, die meer dan 3 percelen in bezit hadden en die gebouwen bezaten met een gezamenlijk kadastrale waarde van meer dan 5000 Fr. En onder de eigenaars die ook elders in de wijk bezittingen hadden waren het vooral de meest begoeden, die kochten op de Meir. Verkopers vonden we meest onder de eigenaars van 1 perceel en van minder belangrijke woningen. Ook erfenissen stimuleerden de concentratie : de 8-percelige eigendom van één huwelijk ontstond louter zo.

De pare zijde had reeds in 1846 een hoger „sociaal cachet” dan de onpare. Dit nam nog toe naar 1866. De concentratie van eigendommen was er groter, er werd minder dikwijls verkocht maar meer verbouwd en verfraaid. De nieuwbouw aan de onpare zijde bleef beperkt tot middelmatige en zelfs kleine woningen. Globaal genomen nam de Meir in waarde toe.

D. VERGELIJKING MET KIEZERSLIJSTEN

Grondeigendom is niet de enige vorm van rijkdom. We zoeken het ganse vermogen te achterhalen en daarenboven de samenstelling ervan ; onroerende goederen, renten, kapitalen in handel en nijverheid, enz.... Inkomsten uit en investeringen in handel en nijverheid zijn met de patentboeken enigszins achterhaalbaar. Een belangrijk probleem in dit verband is bv. of de handelaars en ambachtslieden ook eigenaars van gronden of huizen zijn. Een vergelijking patent-kadaster dringt zich op.

Voor een deel der bevolking is het samenbrengen van de inlichtingen van die twee bronnen reeds gebeurd en wel in de kiezerslijsten, waarin we daarenboven nog de personele belasting terugvinden. Alleen mannen, ouder dan 21 of 25 jaar (zie hoofdstuk over electorale bronnen), die een bepaald minimum bedrag aan rechtstreekse belastingen betalen, komen op deze lijsten voor.

Anderzijds is het belangrijk te kunnen vaststellen dat vermogen en politieke voorrechten (sociaal aanzien!) hier gekoppeld werden.

De samenstelling van de kiescijns der bewoners van de Meir wijst weer op een overwicht van de ekonomisch aktieven (8).

TABEL 23

- I : betalen alleen grondbelasting
- II : betalen alleen personele belasting
- III : betalen alleen patentbelasting
- IV : betalen de drie belastingen
- V : alleen grond- en personele belasting
- VI : alleen grond- en patentbelasting
- VII : personele- en patentbelasting

Jaar	I	II	III	IV	V	VI	VII	Totaal
1847	1	6	—	11	10	—	8	36 (9)
1850	—	6	4	13	12	—	20	55
1860	4	4	7	10	8	—	30	63
1867	—	16	8	9	8	—	27	68
1870	3	14	5	13	15	—	35	85

Onder I, II en V vinden we de personen die geen ekonomische aktiviteit hebben. Hun aantal stijgt, doch langzamer dan dat der aktieven (III, IV, VII). Opmerkelijk is dat de meerderheid der patentbetalers (VII) geen grondbelasting betaalden. De combinatie grond- en patentbelasting (VI) komt niet eens voor. Ze waren blijkbaar geen eigenaar van de gebouwen waarin hun handel of bedrijf gevestigd was.

In minder dan 25 jaar is het aantal kiezers bijna verdubbeld. Is er een verrijking? Komen er meer rijken wonen op de Meir of heeft er een nivellering plaatsgehadt? Laten we de opgegeven belastingen onderzoeken.

(8) De kiezerslijsten te Antwerpen vermelden eerst laat het beroep van de kiezers. We konden het alleen voor 1870 noteren. Er waren in dat jaar 7 kiezers met een vrij beroep, 38 handelaars, 15 ambachtslieden en nijveraars, 25 eigenaars, renteniers, particulieren en mannen zonder beroep.

(9) Van 9 kiezers werd alleen het totale bedrag aan belastingen opgegeven.

TABEL 24

Jaar	betalen minder dan 100 F	101- 200 F	201- 300 F	301- 400 F	401- 500 F	501- 1000 F	meer dan 1000 F	Totaal
1847	—	11	9	9	5	6	5	45
1850	12	15	8	3	4	8	5	55
1860	9	17	11	3	4	11	8	63
1867	10	16	18	4	5	11	4	68
1870	14	14	16	8	6	18	9	85

Er is zeker geen sprake van nivellering. We stellen een verrijking vast, vooral in de hogere belastingsklassen. De bijdrage van de middengroepen daalt een weinig.

Het aantal kiezers stijgt in de behandelde periode van 45 tot 85, bijna een verdubbeling. We mogen daaruit niet besluiten dat er 40 nieuwe kiezers zijn bijgekomen. Een nominatief onderzoek brengt een veel grotere vernieuwing aan het licht.

TABEL 25

	1847	1850	1860	1867	1870
1847	45	19	4	2	3
1850		36	14	8	7
1860			45	27	28
1867				31	21
1870					26
	45	55	63	68	85

Van de 45 kiezers in 1847 blijven er nog slechts 3 over in 1870. Van de 55 kiezers in 1850 zijn er 36 die in 1847 nog niet voorkomen. De vernieuwing gebeurt zeer snel. De verklaring van dit fenomeen

vraagt een verregaand detailonderzoek van o.m. de migratie en van de leeftijd van de kiezers.

Individueel onderzoek is noodzakelijk van zodra het probleem van de sociale mobiliteit ter sprake komt.

E. REGISTRATIE. EVOLUTIE VAN HET VERMOGEN. GENEALOGIE

Het bleek onmogelijk voor alle eigenaars en bewoners op de Meir de erfenaangiften op te sporen : teveel tijd zou daaraan besteed zijn voor — in verhouding — te magere resultaten. Want ten eerste bleef de meerderheid van de betrokken personen niet op de Meir wonen (of bleef er geen eigenaar) en ten tweede vielen zeer vele overlijdensdata buiten onze periode. Méér dan bij een andere bron bleek hier, dat het voorbeeld „Meir” totaal zinloos was voor een globaal bestuderen — buiten en boven het individuele — van de erfenaangiften. Dergelijke studie kan alleen betekenis hebben voor grotere bevolkingsgroepen, voor grotere geografische gehelen. De omvang van deze reeks zal dan nog aansporen tot een drastisch beperken van de periode, of tot het nemen van enkele jaren als doorsneden van een langere beweging.

We deden ook genealogisch werk voor de families die blijvend eigenaar of blijvend bewoner waren van 1846 tot 1870. En hier kwamen de inlichtingen van de Registratie schitterend van pas. Samen met gegevens van andere bronnen en met de louter „biologische” stamboom als raster slaagden we er in „bezits- en status-genealogieën” op te stellen. Een groepering van al die gegevens in stamboomkader is niet alleen interessant voor de familiegeschiedenis. Langs die weg alleen kan men immers een beperkte sociale groep naar herkomst en betekenis vatten. En dit in details welke men nooit zien kan in een algemeen kwantitatief bestuderen van een bronnenreeks.

Tot een studie van een sociale groep leende de Meir zich uiteraard niet. In bijgaande genealogische tabellen 26 tot 29 hebben we enkele meest sprekende voorbeelden aangehaald. De namen deden niets terzake : de voetnoten waarborgen de mogelijkheid van wetenschappelijke kritiek en de inlichtingen zelf zijn van die aard, dat alleen eventuele nakomelingen — wanneer zij hun stamboom en herkomst min of meer kennen — hun voorouders daarin vinden zullen.

N.B. : In tabellen 26 t/m 29 werden voor het aanduiden van de bronnenreeksen volgende afkortingen gebruikt :

BR = bevolkingsregister
 GA = geboorteakte
 HA = huwelijksakte
 KL = kiezerslijst
 NN = „négociant notable”
 OA = overlijdensakte
 Reg. Dom. = registratie en domeinen, reeks successie
 z.b. = zonder beroep

Bezits- en statusgenealogie van een handelaarsfamilie

TABEL 26

<p>E. J. A. (1802-1871)</p> <p>1839 : koopman (HA 364) 1842 : id. (GA 526) 1843 : id. (GA 844) 1845 : NN 1846 : koopman (GA 708, BR) 1852-1866 : NN 1866 : koopman (BR) 1870 : id. (KL) 1871 : id. en oud-schepen (OA 80, suppl.)</p>	<p>{</p> <p>E. H. J. (1776-1846)</p> <p>1802 : handelsklerk (GA 17) 1810 : wisselagent (OA 702) 1839 : makelaar in wissels (HA 364) 1846 : id. (OA 184)</p> <p>×</p> <p>nalatenschap : huizen en suikerbakkerij te Antwerpen, hoeven te Lillo, Stabroek, enz., samen : 87 ha. 80 a. 30 ca.</p> <p>×</p> <p>P. J. B. (?-1822)</p> <p>nalatenschap : 1/2 in 4 huizen, waarvan 2 reeds vermeld onder de echtgenoot.</p>	<p>{</p> <p>E. A. (?-1810)</p> <p>1810 : rentenier (OA 702) nalatenschap : 1740 Fr. roerend goed 1/2 in 3 huizen met gezamenlijke huur van 2260 Fr.</p> <p>×</p> <p>V. G. C. (?-1806)</p> <p>1806 : rentenierster (OA 1979) nalatenschap : 1/2 in 3 huizen (zie boven) 2700 Fr. roerend goed</p>
--	---	--

belastingen :

	grond	person.	patent
1850	500 Fr.	419	311
1860	929	419	489
1867	359	419	203
1870	384	448	484

nalatenschap :

uit huwelijksgemeenschap :

1/4 in rijstpellerij en huizen te Antwerpen
 landgoederen te Brasschaat, Loenhout, Wuustwezel, Ekeren, Meer en Turnhout
 opgegeven totale waarde aan onroerend goed : 614.785 Fr., oppervlakte : 222 ha. 88 a. 45 ca.

persoonlijke eigendom :

1/4 van raffinaderij te Antwerpen, 1/2 van hoeve te Lillo, hoeve te Wommelgem, 1/3 van eigendom te Turnhout (samen 155.896 Fr.)
 geen vermelding van roerend bezit.

<p>×</p> <p>R. M. A. J. (1819-1895)</p> <p>1839 : z. b. (HA 364) 1895 : z. b. (GA 1188)</p>	<p>{</p> <p>R. L. J. (1788-?)</p> <p>1819 : koopman en gemeenteraadslid (GA/d.) 1839 : makelaar in goederen (HA 364) 1843 : id. (GA 844)</p> <p>×</p> <p>D. M. C. M. F. (1791-?)</p>
--	---

Als getuigen in diverse akten treden op :

- 1802 : handelsklerk en een man zonder beroep, beiden familie (GA 17)
1806 : handelsklerk, familielid, en een kleermaker (OA 1979)
1822 : eigenaar, expediteur (OA 108)
1839 : suikerraffinadeur en drie mannen zonder beroep, familieleden (HA 364)
1846 : twee kooplieden, familieleden (GA 708)
1871 : boswachter en de gemeentesekretaris van Brasschaat (OA 80 suppl.)

De kleermaker en de boswachter klinken hier niet dissonant. Zij behoren niet tot het familiaal milieu, maar treden op omdat betrokkene op zijn buitengoed te Brasschaat overlijdt. Over het aanzien van de jongste generatie bestaat geen twijfel : reeds op middelbare leeftijd werd betrokkene opgenomen onder de „*négociants notables*” (10).

De bedragen op de kiezerslijsten spreken in dezelfde zin. E. J. A. behoort doorlopend tot de hoogste belastingbetalers van de Meir (11).

	<i>Grondbelasting</i>	<i>Personele belasting</i>	<i>Patentbelasting</i>
1850	500 fr.	419 fr.	311 fr.
1860	929 fr.	419 fr.	489 fr.
1867	359 fr.	419 fr.	203 fr.
1870	384 fr.	448 fr.	484 fr.

De personele belasting bedraagt ongeveer één vijfde van de som, die vereist was om kiesbaar te zijn tot de senaat. In 1846 heeft hij een knecht en drie meiden in dienst; in 1866 twee knechten en drie dienstmeiden (12). De patentbelasting overtreft in 1860 en 1870 het maksimum dat voor één van de hoogst-gekwoteerde beroepen kan aangerekend worden (13). De vermelde grondbelasting, in 1867, een minimum-jaar, toch nog zevenmaal de verplichte kiescijns, de personele belasting, die grote uitgaven impliceert voor het dekken van de hoge eisen van sociaal prestige, en de patentbelasting, die

(10) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 519. Slechts de lijsten van 1845, 1852, 1858, 1861, 1863 en 1866 bestaan nog. De beperktheid van deze groep kooplieden blijkt uit de respectievelijke aantallen : 107, 124, 165, 225, 265 en 305.

(11) Zie tabel 24, blz. 119.

Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Plakkaten van Antwerpen, 1850, 1860, 1867, 1870.

(12) Bevolkingsregister 1846, 3de sectie, Meir nr. 1138 1/0; 1866, 3de sectie, Meir nr. 49.

(13) Zie blz. 38 e.v.

E. J. A. laat kennen als één van de promotors van de Antwerpse koopliedenklasse wijzen nadrukkelijk in de richting van vermogen. De aangifte van zijn nalatenschap spreekt trouwens boekdelen (14). De onroerende goederen van de huwelijksgemeenschap vertegenwoordigen een waarde van 614.785 fr. Deze gemeenschap bestaat uit 1/4 van een rijstpellerij te Antwerpen, een herenhuis met daarnaast twee burgershuizen op de Meir te Antwerpen, een huis te Antwerpen, 1/4 van een gang te Antwerpen, een landgoed te Brasschaat (52 ha. 40 a. 85 ca.), hoeven en gronden te Loenhout, een eigendom te Wuustwezel, gronden en weiden te Ekeren, moerassige gronden te Meer en te Turnhout (15). Dit alles beslaat een oppervlakte van 222 ha. 88 a. 45 ca. Verder omvat deze nalatenschap de onroerende goederen, persoonlijke eigendom, van E. J.A. : 1/4 van een raffinaderij te Antwerpen, 1/2 van een hoeve te Lillo, een hoeve te Wommelgem, 1/3 van een eigendom te Turnhout gelegen, alles tesamen voor een waarde van 155.896 fr. De roerende goederen werden niet vermeld. De absolute rijkdom van E. J.A. kennen we dus niet. De onroerende goederen vormen een efficiënte waardemeter in vergelijking met de nalatenschappen van de vorige generaties en valt ten voordele uit van de jongste. De nalatenschap van de tweede generatie E. moest gedeeld worden door zes kinderen. Zij omvatte 3 en 1/2 huizen te Antwerpen, een suikerbakkerij te Antwerpen, een hoeve te Lillo, twee hoeven te Stabroek, twee hoveniershoven te Antwerpen en een lusthof met gebouwen te Stabroek, alles samen voor een oppervlakte van 87 ha. 80 a. 30 ca. (16) : dus ongeveer 1/3 van de grondoppervlakte van de huwelijksgemeenschap E.-R.

De nalatenschap van P. J.B., echtgenote van E. H.J., omvatte 1/2 van vier huizen, waarvan er twee teruggevonden worden in de erfenisaangifte van haar echtgenoot (17).

De vermogensopgang van de familie E. wordt tenslotte beklemtoond door de nagelaten goederen van de derde generatie : E.-V. G. E. A. laat 1.740 fr. aan roerende goederen achter en de 1/2 van drie huizen, waarvan het ganse inkomen op 2.260 fr. geraamd werd (18).

(14) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Antwerpen, Reeks 187, 183, 637.

(15) De schatting van de onroerende goederen geschiedde aan de hand van de gegevens over het inkomen. De rijstpellerij werd 21 maal het inkomen geschat. Deze coëfficiënt werd ook gebruikt voor de huizen. Voor weiden, bouwland, en aanslibbingsgronden was dit respectievelijk 35, 40 en 45 maal het inkomen.

(16) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Antwerpen, Reeks 187, 106, 85.

(17) Ibidem, Antwerpen Noord, Reeks 187, 1, 2695.

(18) Ibidem, Antwerpen, Reeks 187, 43, 270.

Dit inkomen vermenigvuldigd met de coëfficiënt 21, welke voor de schatting van de huizen van E. J.A. (eerste generatie) werd gebruikt, vertegenwoordigt een waarde van 47.460 fr. Hiervan laat zijn echtgenote V. G. de andere helft achter vermeerderd met een roerend bezit van 2.700 fr. (19).

Als blijvend bewoner van de Meir gedurende de periode 1846-1866 helpt E. mee aan de stijging van het sociaal aanzien van deze straat, zoals reeds bevestigd werd in vorige hoofdstukken.

TABEL 27
Renteniersfamilie

<p>D. E.L. (1814-1877) 1842 : rentenier (HA 53) 1846 : rentenier (BR) 1847, 1850, 1860 : KL 1866 : grondeigenaar (BR) 1867 : KL 1870 : eigenaar (KL)</p>	<p>{</p> <p>V. D. L. B. (1780-1853) 1806 : rentenier (HA 124) 1806 : rentenier (OA 854) 1810 : rentenier (GA 1851) 1811 : rentenier (GA 2279) 1813 : rentenier (GA 29) 1846 : rentenier (BR)</p> <p>×</p> <p>V. H.M. (1784-1828) 1806 : rentenierster (OA d.) 1826 : rentenierster (OA d.)</p>	<p>{</p> <p>V. D. J.B. (?-?)</p> <p>×</p> <p>D. M. J. (1750-1806) 1806 : rentenierster (OA 854)</p>
<p>F.M.J. (1799-?) 1842 : rentenierster (HA 53)</p>	<p>{</p> <p>G. H.J. (1760-1819) 1797 : rentenier (HA 213)</p> <p>×</p> <p>M. C.R.C.J. (1766-1804)</p>	<p>{</p> <p>V. D. R. P.J.H. (-1802)</p> <p>×</p> <p>V. D. J.M. (?-1806)</p>
		<p>{</p> <p>G. P.F.</p> <p>×</p> <p>V. C. T.C.</p> <p>M. M.A.J.</p> <p>×</p> <p>M. C.A.J.D.</p>

(19) Ibidem, Antwerpen, Reeks 187, 29, 440.

De evolutie van deze familie is duidelijk : van vader op zoon rentenier. Het huwelijk van de jongste generatie heeft daarenboven plaats in een renteniersfamilie. Deze economische en sociale situatie wordt bevestigd door de getuigen bij geboorten, huwelijken en overlijdens. Van veertien getuigen zijn er zeven renteniers. Zes ervan zijn familieleden. De overigen : partikulier, vertrouwensman, priester, lid van de Provinciale Staten en twee mannen zonder beroep spreken het renteniersmilieu niet tegen (20).

De vermogenspositie van de jongste generatie krijgt reeds relief bij het in ogenschouw nemen van de bediendenstaat. In 1846 heeft V. D. E. L. een koetsier, een knecht en twee meiden in dienst (zijn vader L. B. eenzelfde aantal); in 1866 komt er nog een knecht bij (21). Dit feit als exponent van zijn uitgaven wordt in de verf gezet door de betaalde personele belasting (22). Van 1847 tot 1870 gaat ze progressief van 586 fr. tot 742 fr., wat in die periode verre het jaarloon van een arbeider-met-werk overtreft.

De nalatenschap van V. D. E.L. (eerste generatie) vertegenwoordigt een waarde van 919.897 fr. (23). Zijn huwelijk was kinderloos gebleven en de ganse erfenis ging naar de familie van zijn echtgenote. Dit feit is belangrijk in het kader van het inzicht van de vermogens-evolutie van de familie V. D. Inderdaad de nalatenschap van E. L. was voor $\frac{2}{3}$ samengesteld uit de bezittingen van zijn overleden echtgenote, waarvan het ganse nagelaten bezit geraamd was geworden op 645.217 fr. (24). De afstand tussen beider overlijden was niet groot, 14 maanden, zodat het $\frac{1}{3}$ persoonlijk bezit in de nalatenschap van V. D. E.L. mag aanvaard worden. De erfenis bestond vooral uit onroerende goederen: een kasteel met gronden te Melsele, 160 ha. groot, een buitenverblijf te Merksem, 23 ha. groot, een herenhuis op de Meir te Antwerpen, vervolgens hoeven, landbouwgronden, enz. te Deurne, Oorderen en Melsele. Vergelijken we deze onroerende nalatenschap met deze van de oudtse generatie : V. D. J.B. (25).

(20) Burgerlijke stand Antwerpen : OA 1802/137; OA 1806/854; HA 1806/124; GA 1814/2104; HA 1797/137; OA 1853/2322.

(21) Bevolkingsregisters Antwerpen : 1846, 3de sektie, Meir, nr. 59 en 62; 1866, 3de sektie, Meir, nr. 62.

(22) Stadsarchief Antwerpen, Modern archief, Plakaten van Antwerpen, kiezerslijsten, 1847, 1850, 1860, 1867, 1870.

(23) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Erfenissen Antwerpen, Reeks 187, 15-9-1877, 432; 25-10-1877, 490.

(24) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Erfenissen Antwerpen, Reeks 187, 192, 108; 187, 192, 172.

(25) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Erfenissen Antwerpen, Franse Tijd, Reeks 187, 2, 3778.

Deze omvat :

1/2 van een huis op de Meir	
een huis te Stabroek	
boerderij met gronden te Deurne	24 ha. 96 a. 61 ca.
gronden te Berendrecht	1 ha. 35 a. 33 ca.
gronden te Lillo	10 ha. 82 a. 32 ca.
gronden te Stabroek	33 ha. 73 a. 13 ca.
alles samen voor een oppervlakte van	70 ha. 87 a. 39 ca.

We staan hier voor een reële aangroei van het vermogen bij de V. D.'s : de oppervlakte van de kasteelgronden te Melsele vormen meer dan het dubbel van het ganse grondbezit van de derde generatie. Deze stijging wordt echter vooral veroorzaakt door de bijdrage van de familie G. De vermogensstabiliteit bij de V. D.'s wordt trouwens bevestigd door het huwelijk van de tweede generatie dat op hetzelfde niveau geschiedt. Dit blijkt uit onderstaande tabel :

Derde generatie	Inkomsten uit onroerende goederen	Geraamde waarde van de roerende goederen
V. D. J.B. († 1805) (26)	2.754 fr.	63.632 fr.
V. P.J.H. († 1802) (27)	3.595 fr.	74.595 fr.

TABEL 28

Gegoeden van mindere rang

J.B.J. (1801-1881) 1845 : NN 1846 : koopman (BR) 1852 : NN 1858 : NN 1860 : KL 1861, 1863 : NN 1866 : koopman- en zaak- waarnemer (BR) 1867 : KL 1870 : zaakwaarnemer (KL) 1871 : zond. ber. (OA 2908)	{ × { G. G.C.J. (1765-1801) 1797 : notaris (GA 176/V) D. L. T.J. (1771-1858) 1823 : partikul. (Reg. Dom) 1846 : rentenierster (BR) 1858 : z. b. (OA 1323)	{ × { D. L. F.G. (1740-1823) 1801 : papierh. (OA 1664) 1823 : muzikant (OA 496)

(26) Ibid.

(27) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Erfenissen Antwerpen, Franse Tijd, Reeks 187, nr. 1345.

De jongste generatie behoort tot de voornaamste kooplieden van Antwerpen. Zijn sociaal aanzien is echter nog niet van het formaat als dat van een E. (28) en een V. D. (29). Dit wordt geïllustreerd door de vermelde personele belasting op de kiezerslijsten en het aantal dienstboden :

	G.		E.		V. D.	
	Pers. Bel.	Personeel	Pers. Bel.	Personeel	Pers. Bel.	Personeel
1846		2 meiden (30)		1 knecht 3 meiden		1 koetsier 1 knecht 2 meiden
1847					586 fr.	
1850			419 fr.		586 fr.	
1860	243 fr.(31)		419 fr.		696 fr.	
1866		2 meiden (30)		2 knechten 3 meiden		1 koetsier 2 knechten 2 meiden
1867	229 fr.(31)		419 fr.		742 fr.	
1870	229 fr.(31)		448 fr.		742 fr.	

De tweede generatie is afkomstig van Lier. G. G.C.J. is zeer vroeg gestorven. Zijn sociale status wordt nader omschreven door het beroep, notaris, en het feit dat zijn echtgenote na zijn dood als rentenierster vermeld wordt. De grootouders langs moederszijde bewegen zich blijkbaar niet op hetzelfde niveau. De getuigen bij de dood van D. L. F.G. komen uit het ambachtelijk milieu : een schoenmaker en een wever.

D. L. F.G. laat geen onroerende goederen na aan zijn kinderen (32).

Zijn dochter Theresia heeft drie erfgenamen : twee dochters

(28) Cfr., Tabel 26.

(29) Cfr. Tabel 27.

(30) Bevolkingsregisters Antwerpen, 1846, 3de sektie, Meir, nr. 1080. 1866, 3de sektie, Meir, nr. 9.

(31) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, Plakkaten van Antwerpen, kiezerslijsten 1860, 1867 en 1870.

(32) Rijksarchief Antwerpen, Registratie en Domeinen, Erfenissen Antwerpen, Reeks 187, 19-2-1824, 535.

renteniersters en een zoon koopman. Haar nalatenschap bestaat uit een huis op de Meir, onroerende goederen, obligaties en renten; dat alles vertegenwoordigt een waarde van 127.869 fr. (33). Haar zoon G.J.B.J. laat zeventien legaten na ten belope van 619.666 fr. Zijn nalatenschap bestaat uit een renteniershuis op de Meir, 3 winkelhuizen en een huis te Antwerpen; verder een hoeve, bouwland en weiden, alles samen voor een oppervlakte van 23 ha. 69 a. en 98 ca. Het roerend goed werd gekapitaliseerd voor 207.851 fr. (34).

TABEL 29

Een familie met snelle opgang

			R. J.E. (-1828)
			1807 : schrijnwerker (GA 250)
			1828 : meester schrijnwerker (OA 207)
			×
			C. A.
			1840 : zond. ber. (HA 79)
			V. J.F.J. (-1821)
			1809 : bierverkoper (HA 197)
			1821 : herbergier (OA 517)
			×
			G. M.A.
			1840 : winkelierster (HA 79)
			S. I.J.
			1820 : bakker (HA 67)
			×
			V. D. V. A.
			C. J.H.
			×
			V. R. C.
			1820 : partikuliere (HA 67)
R. E.E. (1841-1914)	}	R. E.F. (1807-1860)	
1867 : suikerraffin. (HA 837)		1840 : man z. b. (HA 79)	
1867 : KL		1846 : winkelier (BR)	
1914 : makelaar (OA 4937)		1850, 1860 : KL	
		1860 : winkelier (OA 1772)	
	×	V. M.J.	
		1842 : linnennaaiester (P)	
		winkelierster (P)	
		1846 : huisvrouw (BR)	
		1866 : linnennaaiester (BR)	
		1867 : koopvrouw (HA 837)	
		S. J.A. (-1857)	
		1820 : bakker (HA 67)	
		1835 : suikerraff. (GA 1519)	
		1857 : suikerraff. (OA 877)	
L.M.C.	}	C. A.B. (-1876)	
1867 : zond. ber. (HA 837)			

De economische evolutie van deze familie is merkwaardig : van een ambachtelijk beroep over de kleinhandel naar een industriële activiteit. Even opvallend is de stijgende carrière van iedere generatie.

(33) Ibidem, reeks 187, 103, 388.

(34) Ibidem, reeks 187, 204, 56; reeks 187, 204, 150.

* *
*

Bijzonder opvallend waren de drie erfenisaangiften na het overlijden van C. E., echtgenote L.G. E. Zij overleed te Wilrijk op 29 september 1862, maar had toen nog haar domicilie op de Meir. Deze aangiften, gedateerd 27 maart (35), 7 mei (36) en 5 september 1863 (37) vormden een staalkaart voor al wat men in die reeksen vinden kan. We noteerden onroerende goederen in de polders benoorden Antwerpen, te Moerzeke, Ramst, Broechem, huizen te Antwerpen, het kasteel Middelheim, enz., verder aandelen in ondernemingen en obligaties allerhande. Bijzonder levendig werd de realiteit benaderd in de post „Huishoudelijke schulden”. De meest diverse onkostennota’s werden daar in circa 160 artikelen vermeld : de sigaren van mijnheer, de juwelen van mevrouw, het lidmaatschap van de „société militaire”, herstellingen, grond- en personele belasting, de rekening van de hovenier, de abonnementen op kranten, kosten voor wassen en strijken, leveringen van bier, vis, vlees..., de gasrekening, de kosten voor de „école gardienne”, enz.... We mogen verwachten, dat deze post bijzonder werd opgeschroefd. De administratie dacht daar trouwens ook zo over, onderzocht artikel na artikel en van vele werd de geldigheid betwist. Hadden alle aangiften een dergelijke overdaad, we zouden ons toch een idee kunnen vormen over het „niveau de vie” van de betrokkenen. Noteren we, dat het netto-belastbaar-bedrag van de erfenis 1.489.952, 52 fr. beliep.

(35) Ibidem, Antwerpen, Enkel kantoor; reeks 187, reg. 166, n^r 78.

(36) Ibidem, reg. 166, n^r 130.

(37) Ibidem, reg. 166, nr 260.

BESLUIT

Tot vervelens toe herhaalden we, dat de studie van een straat — of andere, al te kleine omschrijving — niet nuttig is voor het opbouwen van een sociale stratificatie. We hoopten immers méér te bereiken dan een louter hiërarchiseren in een heterogene groep mensen. We moesten echter een gezichtshoek hebben om diverse bronnen op een vergelijkbare manier te bestuderen. Zó bekeken, mogen we deze proef niet verwerpen : niet alleen is duidelijk tot uiting gekomen welke rijkdom aan inlichtingen de bestudeerde bronnen inhouden, maar, ondanks die „beperkte Meir’ — menen wij —, is de mogelijkheid van kwantitieve studie en van het opsporen van „strukturen” gebleken.

Veel hangt natuurlijk af van de bron. Het tellen in bevolkingsboeken zal nooit méér opleveren dan een bevolkings- en gezinsstatistiek, eventueel nog een gebrekkige beroepstabel. Kiezerslijsten alléén leren ons ook niet veel. Interessanter voor een afzonderlijk behandelen zijn alle sporen van eigendom en financiële toestand : de notarisakten, de akten geregistreerd bij Registratie en Domeinen, de kadastrale dokumenten. Maar zelfs dàn, bij kwantitatief behandelen van deze bronnen, is het verkeerd teveel geloof te hechten aan de waarde van één soort bron. Bestaan de patentboeken nog, dan is het niet verantwoord de beroepsopgave in het Kadaster voor lief te nemen. Dit is het — bescheiden — verwijt, dat we menen te moeten formuleren tegen de Franse auteurs. Al geven we toe, dat praktische overwegingen soms tot beperking dwingen.

Niet alle vragen kunnen beantwoord worden door het onmiddellijk statistisch verwerken van bronnenreeksen. Onderzoek naar de status van individuen en families dringt zich soms op. Hiermee bedoelen we helemaal niet, dat dit individueel onderzoek tot besluiten zal leiden, tegenstrijdig aan de eerst „berekende” algemeenheden. Dit kan moeilijk, omdat in beide gevallen van dezelfde bronnen vertrokken wordt. Maar meer détail, meer nuance is mogelijk, zowel in het eenvoudig afbakenen en beschrijven als — dit verwachten we toch — in het vinden van de mechanismen van het maatschappelijk leven in het verleden. Is het utopisch, na een studie als deze, reeds zulke problemen te stellen?

TABELLEN EN GRAFIEKEN

Onder „Bronnen”

1. Burgerlijke Stand : overzicht van de inlichtingen, vervat in de akten 22

Onder „De Meir te Antwerpen”

1. Bevolking : globaal aantal inwoners voor 1846, 1850, 1866, 1870 92
2. id. : 1846-1870. Inwoners per geslacht, leeftijd, aktieve of niet-aktieve bevolking 92-93
3. id. : 1846-1870. Bevolkingspyramides 94
4. Beroepsstructuur : 1846-1870 95
5. id. : 1846-1870 (1846 = 100) 95
6. id. : 1846-1870: Grafiek 96
7. Herkomst en beroep : 1846-1870 97
8. Herkomst : 1846-1870 : Grafiek 98
9. Herkomst en beroep : 1846-1870 : per beroepsgroep . . 99-100
10. Beroepsstructuur volgens patentbelasting : 1842 104-105
11. Patentbelasting : 1830 106
12. Oppervlakte der percelen : 1846-1866 108-109
13. id. : 1846-1866 : Betekenis van de oppervlakte der percelen in het geheel van de Meir 108
14. id. : id.(totaal opp. percelen = 100) 109
15. Belastbaarheid van de gebouwen : 1846-1866 111
16. id. : aantal en belastbaarheid der gebouwen in het geheel van de Meir 112
17. id. : id.(totaal bel. waarde gebouwen = 100) 112
18. Eigenaars op de Meir: 1846-1866 : ingedeeld volgens totale belastbare waarde van hun gebouwen 114
19. Eigenaars van één en méér percelen 114
20. Eigenaars op de Meir met bezittingen elders in de 3de kadastrale wijk 115
21. Verkoop van eigendommen 116

22.	Verkoop van eigendommen welke slechts 1 perceel omvatten	116
23.	Kiescijns : 1847-1870 : Samenstelling volgens aard van betaalde belasting	118
24.	id. : 1847-1870 : Indeling volgens opgegeven bedragen	119
25.	id. : 1847-1870 : Aangroei van het aantal kiezers .	119
26.	Bezits- en statusgenealogie : Handelaarsfamilie . . .	120-121
27.	id. : Renteniersfamilie	123
28.	id. : Gegoeden van mindere rang	125
29.	id. : Een familie met snelle opgang	127

INHOUDSTAFEL

CONFLICTSITUATIE EN VERANTWOORDING	5
STATUS QUESTIONIS	10
BRONNEN	19
I. <i>Demografie en Statistieken</i>	19
A. Burgerlijke Stand	19
B. Bevolkingsregisters	23
C. Statistieken	29
D. Algemene opmerkingen	31
II. <i>Fiscale bronnen</i>	33
A. Kadaster	33
B. Patentbelasting	38
C. Personele belasting	41
D. Oorlogsschatting van 1794	43
E. Gedwongen lening van het jaar IV	45
F. Registratie	50
G. Notariaatsarchieven	56
H. Opmerkingen over Gemeentebelastingen	57
III. <i>Electurale bronnen</i>	58
A. Kiezerslijsten van de Franse Tijd	58
B. Kiezerslijsten voor de stemming van het grondwets- project, 1815	60
C. Kiezerslijsten van de Hollandse Tijd	62
D. Kiezerslijsten van 1830-1914	63
E. Verkiesbaren voor de Senaat	69
F. Kiezerslijsten voor de Koophandelsrechtbank	70
G. Kiezerslijsten van de Werkrechtersraad	72
IV. <i>Minder algemene lijsten</i>	77
A. De Adel	78
B. Gardes d'honneur (1813)	80
C. Beheerders van Naamloze Vennootschappen	82
D. Funktionarissen	85
E. Diverse beroepen	86
F. Milieu	87

DE MEIR TE ANTWERPEN	91
A. Bevolkingsregisters	91
B. Vergelijking met Patentboeken	104
C. Kadaster	106
D. Vergelijking met Kiezerslijsten	117
E. Registratie. Evolutie van het vermogen. Genealogie	120
BESLUIT	129
TABELLEN EN GRAFIEKEN	130
INHOUDSTAFEL	132

- Cahiers 15.** **Bijdragen 15.**
Paul Gérin, Bibliographie de l'Histoire de Belgique, 1789-1831.
1960. **fr. 540 (abonnement fr. 459)**
- Cahiers 16.** **Bijdragen 16.**
Jacques Willequet, Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1887-1914. 1961. **fr. 110 (abonnement fr. 94)**
- Cahiers 17.** **Bijdragen 17.**
Aloïs Simon, Réunions des Évêques de Belgique, 1868-1883, Procès-verbaux. 1961. **fr. 220 (abonnement fr. 187)**
- Bijdragen 18.** **Cahiers 18.**
H. Balthazar, J. De Belder, J. Hannes, J. Verhelst, Bronnen voor de sociale Geschiedenis van de XIXe Eeuw (1794-1914). 2de uitg. 1965
- Cahiers 19.** **Bijdragen 19.**
Bertrand Gille, Crise politique et crise financière en Belgique; Lettres adressées à la maison Rothschild à Paris par son représentant à Bruxelles, (1838-1840). 1961. **fr. 490 (abonnement fr. 417)**
- Bijdragen 20.** **Cahiers 20.**
Romain Van Eenoo, De Pers te Brugge 1792-1914. Bouwstoffen. 1961. **fr. 310 (abonnement fr. 264)**
- Cahiers 21.** **Bijdragen 21.**
Aloïs Simon, Évêques de la Belgique Indépendante (1830-1940), Sources d'archives. 1961. **fr. 130 (abonnement fr. 111)**
- Bijdragen 22.** **Cahiers 22.**
Vervaeck, Solange, Enkele bronnen uit de Franse tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis. 1962. **fr. 140 (abonnement fr. 119)**
- Bijdragen 23.** **Cahiers 23.**
Van Eenoo, Romain en Vermeersch, Arthur, Bibliografisch repertorium van de Belgische pers 1789-1914. 1962. **fr. 110 (abonnement fr. 94)**
- Cahiers 24.** **Bijdragen 24.**
M. Colle-Michel, Les Archives de la s.a. Métallurgique d'Espérance-Longdoz des origines à nos jours. 1962. **fr. 85 (abonnement fr. 73)**
- Cahiers 25.** **Bijdragen 25.**
Caulier-Mathy, Nicole, Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais. 1962. **fr. 210 (abonnement fr. 179)**
- Bijdragen 26.** **Cahiers 26.**
Wils, Lode, De liberale Antwerpse dagbladen : 1857-1864. 1962. **fr. 80 (abonnement fr. 68)**
- Bijdragen 27.** **Cahiers 27.**
Wouters, Hubert, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging : 1831-1853. 1964.
3 delen. fr. 1640 (abonnement fr. 1394)
- Bijdragen 28.** **Cahiers 28.**
De Vroede, M., De Belgisch-Limburgse pers van 1830 tot 1860. 1963. **fr. 290 (abonnement fr. 247)**
- Cahiers 29.** **Bijdragen 29.**
H. Haag, Les archives personnelles des anciens ministres belges. 1963. **fr. 50 (abonnement fr. 43)**
- Bijdragen 30.** **Cahiers 30.**
D. De Weerd, Publications officielles de la Belgique contemporaine. 1963. **fr. 540 (abonnement fr. 459)**
- Bijdragen 31.** **Cahiers 31.**
K. Vanden Abeele, De gedwongen lening van het jaar IV te Leuven. Bronnenmateriaal voor sociale geschiedenis onder Frans Bewind. 1963. **fr. 110 (abonnement fr. 94)**

- Cahiers 32.** **Bijdragen 32.**
 J. Lory, Panorama de la presse belge en 1870-71. 1963.
 fr. 50 (abonnement fr. 43)
- Cahiers 33.** **Bijdragen 33.**
 B. Gille, Lettres adressées à la maison Rothschild de Paris par son représentant à Bruxelles (1843-1853). 1963.
 fr. 500 (abonnement fr. 425)
- Cahiers 34.** **Bijdragen 34.**
 L. Linotte, Les manifestations et les grèves dans la province de Liège de 1831 à 1914. 1964.
 fr. 230 (abonnement fr. 195)
- Bijdragen 35.** **Cahiers 35.**
 E. Voordeckers, Een bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers in de negentiende eeuw. 1964. fr. 850 (abonnement fr. 723)
- Cahiers 36.** **Bijdragen 36.**
 J. Vander Vorst-Zeegers, Le „Journal de Bruxelles” de 1871 à 1884. 1965.
 fr. 440 (abonnement fr. 375)
- Cahiers 37.** **Bijdragen 37.**
 S. Vervaeck, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1831 - 1865. 1965.
- Cahiers 38.** **Bijdragen 38.**
 J. De Belder & J. Hannes, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1865-1914. 1965.
 fr. 380 (abonnement fr. 323)
- Cahiers 39.** **Bijdragen 39.**
 M. Blanpain, Le „Journal de Bruxelles”: Histoire interne de 1863 à 1871. 1965.
 fr. 85 (abonnement fr. 73)
- Bijdragen 40.** **Cahiers 40.**
 H. Wouters, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging, 1853-1865. (ter perse)
- Bijdragen 41.** **Cahiers 41.**
 H. De Borger, De Antwerpse pers (1792-1914). (ter perse)
- Cahiers 42.** **Bijdragen 42.**
 A. J. Vermeersch, Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. (I, A-K). 1965.
 fr. 680 (abonnement fr. 578)
- Bijdragen 43.** **Cahiers 43.**
 E. Voordeckers, Drukkers en pers in het arrondissement Roeselare, (1847-1914). 1965.
- Mémoires I.** **Verhandelingen I.**
 R. Devleeshouwer, Les Belges et le danger de guerre (1910-1914). 1958.
 fr. 320 (abonnement fr. 272)
- Verhandelingen II.** **Mémoires II.**
 D. De Weerdts, De Gentse textielbewerkeren en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881. Bijdrage tot de sociale geschiedenis van Gent. 1959.
 fr. 280 (abonnement fr. 238)
- Mémoires III.** **Verhandelingen III.**
 Colette Lebas, L'union des catholiques et des libéraux de 1839 à 1847. Étude sur les pouvoirs exécutif et législatif. 1960.
 fr. 380 (abonnement fr. 323)
- Verhandelingen IV.** **Mémoires IV.**
 Romain Van Eenoo, Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge (1864-1914). 1959.
 fr. 400 (abonnement fr. 340)